

Redaktionelt forord

»Money makes the world go round«, men »lykken er ikke gods eller guld«. Modsætningen mellem disse to udsagn er en af de fundamentale konflikter, der gang på gang viser sig i samfundsdebatten.

På den ene side er samfundene og vareudvekslingen blevet mere og mere monetariseret og markedsorienteret; man er gået fra at have en høj grad af naturaløkonomi med produktion til eget forbrug tilbage i 1700-tallet til vore dages økonomier, hvor næsten hele den private produktion omsættes på markeder for penge.

På den anden side har økonomerne hele tiden udvidet velstandsbegrebet. Merkantilisterne i 1600- og 1700-tallet betragtede guld og sølv (dvs. penge) som det egentlige mål for en nations eller persons velstand. Allerede klassikerne forlod omkring år 1800 guld, sølv og penge som velstandsmål og betragtede i stedet størrelsen af den fysiske vareproduktion som målet for velstand. Vareproduktion var produktivt arbejde. Den holdning var Karl Marx's arbejdsværdilære det sidste udtryk for. Der findes selvfølgelig stadig debattører, der skelner mellem produktivt og uproduktivt arbejde. Administration, handel og service producerer ligesom ikke rigtig noget. »Man kan ikke leve af at klippe hinanden«, siger de. Men det er ikke et synspunkt, der er noget seriøst fagligt belæg for.

Allerede i 1870'erne bredte neoklassikerne værdimålet ud. Alt hvad der giver glæde, velfærd og livskvalitet har værdi. Det indgår i den nyttefunktion, der viser, hvor lykkeligt et menneske er. Lykke er det, økonomerne kalder nytte, og som måles i nyttefunktioner og indifferenskurver. Dvs. kærlighed og kildevand bidrager lige såvel som mad og klæder til størrelsen af et menneskes velfærd og nytte.

Men selv om det er moderne økonomisk teori, så glemmes de mindre håndgribelige kilder til nytte let i en række praktiske problemstillinger. For det er langt fra alle kilder til nytte, det er lige let at måle. Den fysiske produktion – mængden af klæder, mad og drikkevarer – er let at måle, men det er lykkelig kærlighed og naturoplevelser ikke. Værdien af markedsomsatte goder har en observerbar pris på markedet, men det har hverken kærligheden eller naturoplevelsen.

Der er så en oplagt fare for, at man springer over, hvor gærdet er lavest, og styrer efter det målelige og glemmer eller bagateliserer det vanskeligt kvantificerbare. Vi måler velfærdsudviklingen som økonomisk vækst og stræber efter en høj fysisk produktivitet uden at regne på de vanskeligt kvantificerbare bidrag

til den menneskelige lykke og velvære. Og en lang række af disse vanskeligt målelige forhold er også påvirket af f.eks. den økonomiske politik. De politiske styringsinstrumenter påvirker ikke alene indkomstniveauet, men også ansættelsestrygheden og stresniveauet; og selv om de er vanskeligere at måle, spiller de måske en mindst lige så stor rolle for folks »lykke«. Nyttens af kunstværket i parken, digtsamlingen på biblioteket og den rene natur er vanskelige at måle, men de må aldrig glemmes. Også det mindre håndgribelige må tælle med, når der føres politik og prioriteres.

Det er derfor højest prisværdigt, at miljøøkonomerne kæmper med at værdisætte naturværdier, biodiversitet o.l. De går ikke af vejen for at arbejde med »eksistensværdier«, dvs. værdien af, at en art eksisterer – det har en værdi for folk, at der er blåhvaler, selv om de aldrig selv vil få nogen chance for at opleve en hval. Sådanne kvantificeringer giver ofte høje tal og kan være med til at sætte naturgoder og deres bevarelse højere op på den politiske prioriteringsliste.

Men kvantificeringerne og værdisætningen rummer også en fare, for man risikerer, at det »tingsliggør« uerstattelige værdier, og derved giver anledning til en mere kynisk behandling af umistelige værdier vedrørende kulturarv, flora, fauna og natur. Nok har det unikke landskab en stor værdi, men det er også dyrt at føre motorvejen udenom. Man kan komme i nærheden af Simon Spies' kyniske »Det kan godt være, at man ikke kan købe kærlighed for penge, men man kan købe noget, der til forveksling ligner«.

Og så er vi ved temaet »What money can't buy«, for det viser sig, at man med økonomiske metoder har svært ved at fange mange helt centrale dele af menneskelivet og af samfundenes funktion. Niels Kærgård diskuterer i den første artikel styringen af et samfund og understreger, at moral, etik, religion og traditioner har en vigtig plads til regulering af adfærden i samfundet, og at denne funktion langt fra altid kan erstattes af markedsstyring og økonomiske incitamenter. Samtidig påvirker brugen af økonomiske incitamenter moralen og traditionerne; incitamenterne har en tendens til at nedbryde moralen. Gert Tinggaard Svendsen og Gunnar Haase Lind Svendsen diskuterer i den følgende artikel de mere uhåndgribelige strukturer i form af den tillid, der får samfundet til at fungere. Tillid borgerne imellem og borgernes tillid til samfundets institutioner er forhold, der har en hel central betydning for at opretholde et velfungerende samfund. Peder J. Pedersen arbejder med moderne lykkeforskning og diskuterer i sin artikel om lykken faktisk er gods og guld. Det er oplagt bedre at være rig end fat-

tig både for enkeltpersoner og lande, men der er mange andre ting, der afgør om man faktisk bliver lykkelig. Thomas Ploug og Kirsten Halsnæs diskuterer de etiske problemer ved handel med menneskelige organer. Skal vi tillade at man sælger sin ene nyre, eller at man lejer en rugemor? Hanne Petersen diskuterer markedsgørelsen af kønsrelationerne og »kærligheden«. I en verden med store forskelle mellem rige og fattige og mellem mænd og kvinder er der stor fare for, at markedsgørelsen går ud over de svageste grupper. Til sidst diskuterer Peder Andersen det fornuftige i, at man kan betale aflad for forurening ved at købe forureningstilladelser. Hvor Hanne Pedersen ser meget kritisk på handel med sex, ser Peder Andersen langt mere positivt på adgangen til handel med forureningstilladelser.

En del af argumenterne i flere af artiklerne i dette nummer af Samfundsøkonomen, udspringer af debatten på en workshop om »Market, Ethics and Religion« i København d 6.-7. februar i år. Det er derfor her naturligt at takke forskningsrådet for Kultur og Kommunikations netværk »Den danske religionsmodel under forandring« og Carlsberg Fondet for finansiering af denne workshop.

Niels Kærgård, professor,
Institut for Fødevare- og Ressourceøkonomi,
Københavns Universitet,
Gæsterektor af dette temanummer

Markederne, økonomerne og moralen

I artiklen diskuteres styringen af samfundet, og det understreges, at moral, etik, religion og traditioner har en vigtig plads i regulering af borgernes adfærd, og at denne funktion langt fra altid kan erstattes af markedsstyring og økonomiske incitamenter.

NIELS KÆRGÅRD

professor, dr. polit.
Institut for Fødevarer- og Ressourceøkonomi,
Københavns Universitet

Markedsregulering og andre reguleringsmetoder

Et centralt menneskeligt vilkår er det, der behandles i det gamle Rolling Stones hit: »You can't always get what you want«. Det betyder, at det er nødvendigt med restriktioner for menneskelig adfærd. Uden reguleringer vil der være en uorganiseret kamp om de begrænsede ressourcer. Det var en sådan kamp filosofen Thomas Hobbes i 1651 forestillede sig som den menneskelige utilstand. Og det er langt fra nogen idealtilstand:

In such conditions, there is no place for industry, because the fruit there of is uncertain, and consequently no culture of the earth, no navigation, nor use of the commodities that may be imported by sea, no commodious building, no instruments of moving and removing such things as require much force, no knowledge of the face of the earth, no account of time, no arts, no letters, no society, and which is worst of all, continual fear, and danger of violent death, and the life of man, solitary, poor nasty, brutish and short. (Hobbes, 1651, XIII, 9).

Der har altså altid været reguleringer, der har forsøgt at holde den direkte, brutale magtanvendelse i ave, men reguleringerne har været af meget forskellig form. Det kan være mere eller mindre »retfærdig« lovgivning, hvor staten og dens magtapparat lægger restriktioner på borgernes adfærd; det er forbudt at stjæle, at fælde træer i fredsskov og at jage i dyrenes ynglesæson osv. Men det kan også være »soft law« i form af moral og religiøse regler. Det er umoralsk at lyve og bedrage, og du må ikke begære din næstes hus, hustru, træl, okse, æsel eller noget som helst af din næstes ejendom.

Hvis folk overholder moralen og de religiøse forskrifter, så er love ikke så nødvendige, jf. den kendte fortale til Jyske Lov: »Ville enhver nøjes med sit eget og lade andre nyde samme ret, da behøvede man ikke nogen lov. Ingen lov er jævngod at følge som sandheden.«.

En udbredt måde at regulere menneskelig adfærd og fordeling af ressourcerne på er via markedet. Man kan få, hvis man har goder eller penge at bytte med. Her er moralen, at har du penge, så kan du få, men har du ingen, da må du gå.

I al den tid der har været menneskelige samfund har reguleringerne været en eller anden kombination af lovgivning, moral, religiøse regler og markeder. Men der er ingen tvivl om, at tendensen i de sidste mere end 200 år er gået i retning af mere og mere markedsstyring. Se vi på Danmark, så gik landbruget efter reformerne i 1780'erne gradvist fra at være styret af herremænd og landsbyfællesskaber til at bestå af profitmaksimerende selvejerbønder, der producerede til markedet og blev reguleret af markedet. I 1857 fik vi næringsfrihed, og dermed blev handel og håndværk, der tidligere i høj grad var styret af laugsregler, overladt til markedet.

I de allerseneste årtier er denne udvikling yderligere accelereret. De gamle politikerstyrede offentlige aktiviteter er blevet privatiseret og markedsstyret. Telefonselskaberne er nu profitmaksimerende private firmaer, energiforsyningen varetages tilsvarende af konkurrerende selskaber, og det samme gælder jernbanedriften.

Det, der er blevet tilbage som offentlige og semi-offentlige aktiviteter, er samtidig i højere og højere grad blevet styret efter noget, der ligner markedsøkonomiske principper. Med »new public management« forsøger man at måle output og tilrettelægge økonomiske incitamenter med henblik på at styre aktiviteterne.

Denne udvikling har været så dominerende, at man i Danmark er begyndt at tale om »konkurrencestaten« som det moderne samfunds typologi. Ikke en velfærdsstat, som 1960'ernes ideal, men en »moderne konkurrencestat«.

Man kan så spørge, om det ikke bare er det moderne og rationelle? Er traditioner, moral, etik og religion ikke bare gammeldags og på vej ud? I så fald må man i hvert fald sige, at der er lang vej tilbage. Vi har nok haft en statsminister, der ville have religion ud af det offentlige rum. Men vi har stadig et korsbanner som flag, vi har et krucifiks som forside på vores pas, arbejdsmarkedets fridage er bestemt af de kristnes religiøse helligdage, Folketinget åbnes med en gudstjeneste, staten opkræver Folkekirkens medlemsgebyr i form af kirkeskat og betaler en del af biskoppernes og præsternes lønninger. Til gengæld står Folkekirken for civilregistreringen af borgerne i form af »kirkebøgerne« og administrerer en stor del af kulturarven i form af middelalderkirker, kalkmalerier og barokmusik. Hvis religion skulle ud af det offentlige rum, ville Danmark komme til at se radikalt anderledes ud.

Og der er også helt nye modbevægelser mod en ren »rationel« markedsstyring. Der er ikke den større, moderne virksomhed, der ikke har fået en CSR-strategi. Corporate Social Responsibility er blevet det absolutte modeord i erhvervslivet. Så meget, at mange bliver bekymrede for, at virksomhedernes moralske ansvar bliver brugt til at holde ulandsvirksomheder, der ikke kan leve op til de etiske krav, ude, se Chang (2008) og Kærgård (2010). Det er få virksomheder, der siger højt, at de bare har som målsætning at maksimere aktionærernes profit.

At markederne ikke alene styres af oplyste agenter, der træffer rationelle valg, kan også ses af de allerseneste års interesse for »nudging«. Man kan puffe forbrugere til at købe ved hjælp af varernes placering i butikkerne; man hindrer madspild ved at gøre tallerknerne mindre ved tag-selv-buffeterne; man skåner græsset ved ikke at sættes skilte op med »Adgang forbudt«, men i stedet med »Skån græsset« osv. Økonomernes incitamentsstyring lyder efterhånden mere gammeldags end adfærdsforskerens nudging.

Økonomerne og deres »religion«

Hvis man har deltaget i tværfagligt samarbejde, kan man næsten ikke undgå at lægge mærke til, i hvor høj grad folks uddannelse og fag påvirker deres livssyn. Hvis man diskuterer

fedme og livsstilssygdomme ved et middagsselskab langt væk fra faglige fora, så falder det medicineren naturligt at tænke på gener og appetitregulerende signalstoffer, sociologen kommer automatisk til at tænke på sociale strukturer, økonomerne ser umiddelbart incitamenter for sig, juristen tænker på en relevant fødevarelovgivning, og for historikeren er underliggende gamle traditioner centrale. Eksperimenter viser f.eks., at økonomistuderende reagerer signifikant mere selvisk-rationelt end andre studerende i forsøg med valg mellem altruistiske og selviske strategier i relation til offentlige goder, se Gerald Maxwell og Ruth Ames' artikel »Economists free ride, does anyone else« (Maxwell & Ames, 1981).

Disse forskelle er i høj grad ubevidste. Alle opfatter sig som talende ud fra et rationelt, videnskabeligt funderet verdenssyn. Det er måske også forklaringen på debatten om »djøfifisering«. De mest magtfulde poster i det politiske system og i embedsværket er besat med økonomer og politologer, og de er opdraget til at tro på incitamenter og markeder, og det indretter de så samfundet efter. Hvilket imidlertid giver konflikter med andre samfundsgruppers traditioner og fagetik.

Samtidigt er økonomiens menneskesyn blevet snævrere og snævrere koncentreret om »homo oeconomicus«, dvs. et menneskebillede med en selvisk og rationel agent i centrum. Hvor de gamle som Adam Smith, Karl Marx, Max Weber og Thorstein Veblen havde lange litterære beskrivelser af samfundenes og menneskenes adfærd og motiver, så prøvede man fra 1870'erne at gøre økonomien mere og mere præcis og objektiv med fysikken som forbillede (den matematiske økonomis fader Leon Walras skal hele livet have gået med en lærebog i fysik på sig, og flere har udtalt, at de drømte om at blive »samfundsvidenskaberens Newton«).

De brede litterære, »uvidenskabelige« skildringer kom i miskredit, og modeller byggende på rationelle nytte- og profitmaksimerende agenter blev mere og mere anvendt. Og det vel og mærke i et forsøg på at gøre økonomien præcis og objektiv. Her var ikke uvidenskabelig snak, men formaliserede modeller byggende på præcise forudsætninger – og disse forudsætninger var næsten altid agenter af typen homo oeconomicus¹.

Samtidig har økonomerne kæmpet med en objektiv definition af, hvad der er godt og skidt, og er kommet frem til, at man i hvert fald objektivt må kunne sige, at hvis mindst én får det bedre, og ingen får det dårligere, så er det en forbedring (Pareto-forbedring). Men derved isolerer man et enkelt element i vurderingen af, hvad der er godt og dårligt, og præcis det element, som bytteligevægte og markedsøkonomier opfylder. Man ser bort fra en lang række andre elementer i, hvad man normalt ville inddrage i en vurdering af godt og skidt, f.eks. om det fremmer lighed, eller om det er miljømæssigt bæredygtigt.

NOTE 1 Der findes en symptomatisk historie om en Nobelprismodtager i økonomi, der i et interview bliver spurgt, om det ikke er uretfærdigt, at der ikke er Nobelpriser i sociologi og politologi, hvortil han svarer, at det er der jo. Intervieweren foreholder ham, at det er forkert, men han fastholder. Intervieweren beder ham så forklare, hvad han dog mener, og han svarer: »Der er jo en Nobelpris i litteratur«.

Hvor man har indsnævret menneskesynet, agenttypen, så har man udvidet anvendelsesområdet. Økonomer som Gary Becker er begyndt at anvende sådanne »økonomiske« model-ler på familielivet, kriminalitet og kultur. Det unge brudepar, der står foran alteret og siger ja, er ved at indgå en i princippet livslang, men opsigelig, kontrakt om udveksling af seksuelle og andre ydelser og delvist gensidige forsørgerbyrder. Børn er et varigt gode med store cost og benefit, og hvor der ikke er mulighed for salg på noget brugtmarked, hvis man fortryder anskaffelsen. Religion kan analyseres som en usikker investering i et evigt liv. Analyse af pardannelser, planlægning af barsel og valg af religion kan og er blevet analyseret ud fra en antagelse om, at de involverede er homo oeconomicus'ere.

Derved fremkommer lange seriøse – eller måske snarere korte og præcise – analyser af irrationaliteten i mange ting, som folk ellers er glade for. Julegaver indebærer (hvis ikke de består af generelle betalingsmidler som penge) f.eks. et betydeligt dødvægtstab, da giveren kun ufuldstændigt kender modtagerens præferencer, se Waldfogel (1993) med efterfølgende debat Salmick & Hemenway (1996), List & Shogren (1998) og Waldfogel (1996 og 1998).

Med et sådant meget specifikt menneskesyn, som forsøges udbredt til store dele af menneskelivet, begynder økonomien at ligne en ideologi, og flere har da også talt om »økonomisme«. Der er endda dem, der har betegnet disse holdninger som en religion og søgt at påvise religiøse træk ved økonomien, se f.eks. Nelson (1991, 2002 og 2004). Friedman taler om "a missionary's zeal in the warship of truth, dedicated to the improvement of public policy" (Nelson, 2004, side 64). Nobelprisvinderen Robert Fogel taler om "a secular class of experts has usurped the monopoly that theologians once had" (Fogel, 2000, side 72).

Trods den semi-religiøse sprogbrug er det vel at mærke en holdning, der missioneres for af folk, der opfatter sig selv som rationelle og videnskabelige, og som er resultatet af et forsøg på kun at komme med objektive udsagn om målelige størrelser. Men netop derved kan holdningerne blive ideologiske ved at overdrive betydningen af den specifikke del af verden, der er målelig og »økonomisk«.

Er incitamenter altid rationelle og moral et upræcist styringsinstrument

Der er imidlertid en lang række indicier på, at moral kan være nyttig, og at den passer skidt sammen med incitamenter. Hele teorien om social kapital, som har haft en central plads i de senere årtiers samfundsdebat, handler om, at tillid, troværdighed, moral og lignende uhåndgribelige institutioner har en central betydning for velfærd og økonomisk vækst.

Det følger i og for sig også direkte af neoklassisk økonomisk teori. Det er velkendt fra spilteorien, at hvis der ikke er tillid og troværdighed parterne imellem, så ender man ikke i den gode kooperative ligevægt, men i en Nash-ligevægt, hvor alle holder hinanden i skak. Det er også kendt, at med fælles goder

(»public goods«) er det næsten umuligt at få et tilstrækkeligt udbud på et marked med individuelt maksimerende agenter, fordi der er en betydelig fristelse til free-riding (»The Tragedy of the Commons«). Det er også veletableret, at rationelle agenter neddiskonterer fremtidige begivenheder, og at man derfor har introduceret etiske bæredygtighedsbegreber for at hindre nutidens rovdrift på fremtiden. Der er altså god brug for – ud over markedsstyring – at have lovgivningsmæssige og moralske reguleringer i samfundet.

Men incitamenter og moral passer dårligt sammen. Der er en lang række undersøgelser, der indikerer, at hvis man indfører økonomiske incitamenter, så er der en »crowding-out«-effekt i forhold til moralen, se f.eks. Frey, Oberholzer-Gee & Eichenger (1996), Frey & Oberholzer-Gee (1997), Frey (2001) Sandel (2012) og Deci, Koestner & Ryan (1999). Hvis der f.eks. indføres betaling for at hente børn for sent i børnehaven, så føler forældrene ikke samme moralske pligt til at komme til tiden, og i modsætning til, hvad man skulle vente ifølge økonomisk teori, så er der flere, ikke færre, børn, der bliver hentet for sent.

En speciel langvarig og intens debat er i den forbindelse ført om betaling af donorblod. Richard Titmuss analyserede i sin bog (Titmuss, 1971) det engelske og det amerikanske blod-donersystem, hvor der ikke gives betaling i det engelske, men i dele af det amerikanske. Han fandt store ulemper ved det amerikanske, både etiske (der overføres bl.a. store mængder blod fra de fattige til de rige) og praktiske (en del af de frivillige donorer springer fra, og blodet bliver af ringere kvalitet, fordi de fattige »blodsælgere« skjuler sygdomme, f.eks. hepatitis). Bogen vakte stor opsigt og blev intenst diskuteret blandt både læger (Titmuss har selv en artikel i The Lancet, Titmuss, 1971a), etikere (se f.eks. Singer, 1973, Archard, 2002, og Hausman & McPherson, 1993) og økonomer (hvor Nobelprismodtagerne Kenneth Arrow og Robert Solow deltog med lange indlæg i debatten, se Arrow, 1972, og Solow, 1971).

Hausman & McPherson tolker Arrow's formulering »to use up recklessly the scarce resources of altruistic motivation« som et håndfast udsagn om, at altruisme er et knapt gode, som man ikke skal øsle med, hvilket står i modsætning til Hirschman (1985) og Singer (1973), der mener, at altruisme er noget, man kan øve sig i (det er lige som med løb, jo mere man løber, jo bedre bliver man til det). Set med nutidens meget markeds-orienterede briller er det nok mere bemærkelsesværdigt, hvor moderate både Arrow og Solow er i deres forsvar for markedsmekanismen. Begge understreger, at markedet langt fra er egnet til at løse alle problemer og accepterer også i høj grad Titmuss's analyse af blooddonor-problemet, men mener, at Titmuss går for langt med hensyn til at generalisere de uheldige virkninger af markedet ud fra dette eksempel.

Siden er debatten fortsat, og på det allerseneste har Lacetera, Nicola, Mario Macis & Robert Slonim (2012 og 2013) på grundlag af en stor empirisk undersøgelse gjort op med de sidste 40 års konsensus om, at betaling til bloddonere er uhen-

sigtsmæssigt. De finder at kunne fremme tilgangen af bloddonorerer ved hjælp af materielle belønninger uden, at det går ud over blodkvaliteten. Det er dog nok vigtigt at understrege, at deres materielle belønninger ikke er monetær, men f.eks. gratis lægeundersøgelser eller T-shirts. Det stemmer godt med Frey's ovenfor nævnte undersøgelser, der også finder, at sådanne belønninger betragtes som langt mere moralsk acceptable end monetære honorarer. En oversigt over den nyeste diskussion findes i Slonim, Wang & Garbarino (2014).

Der er altså et ganske kompliceret samspil mellem moral og økonomiske incitamenter, og man kan derfor ikke vide, hvad der f.eks. vil ske, hvis der indføres en beskeden betaling for lægebesøg, sådan som nogle økonomer og politikere har argumenteret for. Måske vil en del, der ikke rigtigt kunne få sig selv til at plage det offentlige sundhedssystem med småskavanker, pludselige føle, at når de selv betaler, så kan de uden skrupler gå til læge, og besøgstallet vil stige. Læren af en lang række undersøgelser er nok nærmest »pay enough or don't pay at all«, se Gneezy & Rustichini (2000).

En række af de problemer, der er ved markedsregulering, har man overladt til staten at løse. Man så omkring 1. verdenskrig og i 1920'erne en brølende, spekulativ »højkapitalisme« (se f.eks. Birck, 1935), men staten i Danmark og mange andre lande fik styr på kapitalismen og markedsøkonomien. Med velfærdsstaten fik man repareret på den resulterende skæve indkomstfordeling. Monopoltilsyn og konkurrencekontrol hindrede monoplisten og kartellers udnyttelse af forbrugerne, og miljømyndigheder hindrede forurening og rovdrift på naturressourcerne. Arbejderbeskyttelseslove og sikkerhedsbestemmelser sikrede arbejdsklimaet.

Problemet er, at globaliseringen har skabt en række meget store multinationale selskaber, som nationalstaterne ikke er i stand til at regulere. Dels er mange af de multinationale selskaber så store, at de mindre og mellemstore nationalstater ikke har råd til at komme i konflikt med dem, dels kan de flytte deres aktiviteter rundt mellem landene efter, hvor reguleringerne er lempeligst. Skal man fastholde de reguleringer, der i perioden 1930-1970 disciplinerede højkapitalismen, må det ske internationalt. Og vi har ikke været villige til at give de internationale organisationer tilstrækkelig kompetence til at løse de opgaver, nationalstaterne tidligere kunne klare.

Økonomiens fremtid

Resultatet af den skildrede udvikling er et meget broget billede. Og det er ikke nemt at forudse, hvad vej den fremtidige udvikling vil gå. Vil man fortsat se en ubegrænset tro på markedet og konkurrencen, eller vil der komme en modreaktion? Og i givet fald, hvor stærk vil en sådan modreaktion blive? Er der en risiko for, at man ligesom med 1970'ernes universitetsmarxisme

bevæger sig over i den modsatte grøft med en generel stærk modvilje overfor markederne og det private erhvervsliv?

Internationalt har der hele tiden indenfor den etablerede mainstream-økonomi været skeptikere overfor en for ureguleret markedsøkonomi, f.eks. keynesianere som Paul Krugman og Joseph E. Stiglitz, se Krugman (2012) og Stiglitz (2012). Der har også altid været et kritisk miljø i Cambridge, der med bl.a. Ja-Hoon Chang er blevet mere synligt i den økonomisk-politiske debat end førhen, hvor det mest var meget spekulative post-keynesianske metodeovervejelser, miljøet gjorde sig bemærkede med, se Chang (2002 og 2008).

Nyt er, at der er kommet et stærkt samlet fransk miljø med en bredere kritik af mainstream økonomien. På alles læber er for tiden Thomas Piketty med dennes analyser af indkomst- og formuefordelingen og kritik af disses skævhed, se Piketty (2014). Fra samme miljø kommer Daniel Cohen og hans kritik af de for snævert økonomiske analyser af lykke og velfærd².

Der er også blevet etableret internationale organisationer med tidsskrifter og konferencer indenfor både heterodox og institutionel økonomi, og »behavioral economics« er ved at blive en moderetning. Alle disse retninger arbejder på en eller anden måde ud fra mottoet: »From Homo Economicus to Homo Sapiens« (Thaler, 2000).

Der er således håb om, at man kan få en gradvis udvikling, hvor man får reetableret økonomiens bredere perspektiver og fagets samarbejde med de andre samfundsvidenskaber, så det erkendes tydeligere, at den rene økonomiske teori baseret på homo oeconomicus har sine klare begrænsninger. Men det er også klart, at den formaliserede økonomi baseret på nytte- og profitmaksimering har givet mange nyttige og interessante resultater, og den vil selvfølgelig også fortsat have sin store plads i den økonomiske forskning. Det afgørende er imidlertid, at sådanne abstrakte modeller ikke får tillagt en autoritet i praktisk politik, de ikke kan bære.

Styring må også i fremtiden bygge på et alsidigt register af instrumenter, dvs. en værktøjskasse, hvor økonomiske incitamenter, moral, traditioner, fagetik, lovgivning og nudging supplerer hinanden. Økonomiske incitamenter er hverken mere rationelle eller mere effektive end andre instrumenter, men de har deres betydelige plads og kan bruges til mange ting. Men at tro, at konkurrence og økonomiske incitamenter er det eneste saliggørende er ren ideologi.

Også i Danmark er billedet broget. Vi har en centrum-venstre regering, hvis finansminister helt firkantet udtaler: »Jeg tror på konkurrencestaten« (Politikken 24. august 2013). Men djøfisering og new public management bliver også i højere og højere grad udsat for kritik fra andre grupperes fagetik. Så måske er

NOTE 2 Det er værd at bemærke, at denne skole modsat mange andre kritikere også har klaret sig på mainstream-økonomiens præmisser. Piketty har en række artikler i toptidsskrifter som *Quarterly Journal of Economics*.

der håb om en pragmatisk balance mellem økonomers incitamenter og andre fags traditioner og etik. Det er dog ikke så let, for hvis man er begyndt på de økonomiske incitamenter, er der som nævnt en tendens til crowding-out effekter med hensyn til etik og moral, og hvis etikken og moralen er nedbrudt, så er det svært at genopbygge.

Det synes desværre også ret tilfældigt, hvordan de politiske beslutningstagere bruger konkurrencen og markederne. Man har udsat velfungerende dele af den offentlige sektor for rigeligt med konkurrence og new public management, samtidigt med at sektorer som boligmarkedet, hvor utallige undersøgelser viser, at der er hårdt brug for mere konkurrence og markedsstyring, friholdes.

LITTERATUR

- Archard, David (2002), Selling Yourself: Titmuss's Argument against a Market in Blood, *Journal of Ethics*, vol. 6, side 87-103.
- Arrow, Kenneth J. (1972), Gifts and Exchanges, *Philosophy & Public Affairs*, vol. 1.4, side 343-362.
- Birck, L.V. (1935), *Under Højkapitalismen*, Nyt Socialbibliotek, København.
- Chang, Ja-Hoon (2008), *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*, Bloomsbury, London.
- Chang, Ja-Hoon (2002), *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem, London.
- Cohen, Daniel (2012), *Homo economics – The (lost) prophet of modern times*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Deci, Edward L., Richard Koestner & Richard M. Ryan (1999), A Meta-Analytic Review of Experiments Examining the Effects of Extrinsic Rewards on Intrinsic Motivation, *Psychological Bulletin*, vol. 125.6, side 627-668.
- Fogel, Robert (2000), *The Fourth great Awakening and the Future of Egalitarianism*, University of Chicago Press, Chicago.
- Frey, Bruno S., Felix Oberholzer-Gee & Reiner Eichenberger (1996), The Old Lady Visits Your Backyard: A Tale of Morals and Markets, *Journal of Political Economy*, vol. 104.6, side 1297-1313.
- Frey, Bruno S. & Felix Oberholzer-Gee (1997), The Cost of Price Incentives: An Empirical Analysis of Motivation Crowding-out, *American Economic Review* vol. 87.4, side 746-755.
- Frey, Bruno S. & Reto Jegen (2001), Motivation crowding theory, *Journal of Economic Surveys*, vol. 15.5, side 591-611.
- Gneezy, Uri & Aldo Rustichini (2000), Pay Enough or Don't Pay at All, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 115.3, pp. 791-810.
- Hausman, Daniel M. & Michael S. McPherson (1993), Taking Ethics Seriously: Economics and Contemporary Moral Philosophy, *Journal of Economic Literature*, vol. XXXI, side 671-731.
- Hirschman, Albert O. (1985), »Against Parsimony: Three Easy Ways of Complicating Some Categories of Economic Discourse, *Economics and Philosophy*, vol. 1, side 7-21.
- Krugmann, Paul (2012), *End This depression now!*, W.W. Norton & Company, New York.
- Kærgård, Niels (2010), Corporate Social Responsibility, Economic Optimality and the Interests of the Poor, in J.D. Rendtorff (ed.) *Power and Principle in the Market Place – On Ethics and Economics*, Asgate Publishing, Surrey, side 35-46.
- Lacetera, Nicola, Mario Macis & Robert Slonim, (2012), *American Economic Journal of Economic Policy*
- Lacetera, Nicola, Mario Macis & Robert Slonim, (2013), *Science*, vol. 340 24 May, side 927-928.
- List, John A. & Jason F. Shogren (1998), The Deadweight Loss of Christmas, Comment, *American Economic Review*, vol. 88.5, side 1350-1355.
- Maxwell, Gerald & Ruth Ames (1981), Economists free ride, does anyone else?, *Journal of Public Economics*, vol. 15 side 295-310.
- Nelson, Robert H. (1991), *Reaching for Heaven on Earth: The Theological Meaning of Economics*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD.
- Nelson, Robert H. (2002), *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*, Penn State Press, University Park, PA.
- Nelson, Robert H. (2004), What is »Economic Theology«, *The Princeton Seminary Bulletin*, vol. XXV.1, New series, side 58-79.
- Piketty, Thomas (2014), *Capital in the Twenty-First Century*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Salmich, Sara J & David Hemenway (1996), The Deadweight Loss of Christmas, Comment, *American Economic Review*, vol. 86.5, side 1299-1305.
- Sandel, Michael J. (2012) *What Money Can't buy: The Moral Limits of Markets*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Singer, Peter (1973), Altruism and Commerce: A defence of Titmuss against Arrow, *Philosophy and Public Affairs*, vol. 2.3, side 312-320.
- Slonim, Robert, Carmen Wang & Ellen Garbarino (2014), The Market for Blood, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 28, side 177-196.
- Solow, Robert M. (1971), Blood and Thunder – Review of The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy by Richard M. Titmuss, *The Yale Law Journal*, vol. 80.8, side 1696-1711.
- Stiglitz, Joseph E. (2012), *The Price of Inequality*, W.W. Norton & Company, New York.
- Thaler, Richard H. (2000), From Homo Economicus to Homo Sapiens, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14.1, side 133-141.
- Titmuss, Richard M. (1971), *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*, Random House, New York.
- Titmuss, Richard M. (1971a), Why give to Strangers, *The Lancet*, January 16, side 123-125.
- Waldfoel, Joel (1993), The Deadweight Loss of Christmas, *American Economic Review*, vol. 83.5, side 1328-1336.
- Waldfoel, Joel (1996), The Deadweight Loss of Christmas, Reply, *American Economic Review*, vol. 86.5, side 1306-1308.
- Waldfoel, Joel (1998), The Deadweight Loss of Christmas, Reply, *American Economic Review*, vol. 88, side 1358-1360.

Kan tillid købes for penge?

En land-by sammenligning af ideologisk og praktiseret tillid

Vi argumenterer for, at tillid ikke kan købes for penge, og at praktiseret (eller partikulær) tillid efter alt at dømme er endnu vigtigere end ideologisk (eller generaliseret) tillid, når der i et lokalsamfund skal tilvejebringes fælles goder, som fx frivilligt arbejde, gensidig hjælp og tryghed.

GUNNAR LIND HAASE SVENDSEN
professor mso,
Center for landdistriktforskning,
Syddansk Universitet, Esbjerg

GERT TINGGAARD SVENDSEN
professor,
Institut for Statskundskab,
Aarhus Universitet

1. Indledning

Særligt økonomer har længe undret sig over, at folk samarbejder mere, end de burde i forhold til den teoretiske forventning fra Fangernes Dilemma-spillet. De to fanger tjener samlet mest, hvis et samarbejde kommer i stand, hvor de hjælper hinanden. Begge fanger har imidlertid hver især en stærk tilskyndelse til at 'score kassen' på egen hånd ved at snyde og køre på frihjul. Formelle regler, der håndhæves med strafudøvelse, kan naturligvis sikre, at der ikke snydes, fx er der jo en straf forbundet med at røve eller voldeligt overfalde en tilfældigt forbipasserende (Svendsen 2012a).

Men også uformelle regler med tilknyttede sociale sanktioner, der ikke håndhæves af en statslig udøvende magt, spiller ind. Tænk på nogen i dit lokalsamfund, der systematisk bryder de uskrevne regler. Det kan fx være en, der går rundt og opfordrer de lokale unge til vold og kriminalitet. Eller en tidligere bankdirektør, som har snydt folk, så det driver. For at kunne håndhæve sådanne uskrevne regler er det imidlertid nødvendigt, dels at alle i lokalsamfundet (aner)kender, forstår og følger disse uskrevne regler (og hvornår de brydes), dels at folk kender og ved noget om *hinanden*, herunder den tidligere bankdirektør eller den lokale 'mafioso', således at man i en art 'selvtægt' kan udsætte sådanne personer for social eksklusion, misbilligelse, evt. trusler mv. (jf. Ostrom 2003 [1992]: 252).

Som sagt overkommes snyder og free rider problemerne i mange dagligdagssituationer, og der finder et overskydende samarbejde sted. Det sker fx i stor udstrækning, når folk frivil-

ligt bidrager til et eller andet kollektivt gode, fx i forbindelse med socialt arbejde eller i foreningslivet. Dette samarbejde er som oftest kun baseret på tillid, dvs. uden kontrakter og tredje parts indblanding. Lokal selvregulering af denne art kan spare mange omkostninger og tilvejebringe værdifulde fælles goder for et givet (lokal)samfund. I litteraturen tales der således om, at netop værdien *tillid* bidrager til at løse kollektive handlingsproblemer og lette frivillig tilvejebringelse af fælles goder, både på lokalt og nationalt niveau (Coleman 1988; Putnam 1993).

Hovedspørgsmålet i denne artikel bliver derfor, om niveauet af tillid rent faktisk korrelerer med tilvejebringelse af fælles goder i et lokalsamfund. Vi vil i den forbindelse foretage en sammenligning af by og land. Mere specifikt ønsker vi at belyse sammenhængen mellem niveauet af en bestemt *type af tillid* (generaliseret eller partikulær) og et lokalsamfunds evne til at tilvejebringe fælles goder. Afsnit 2 diskuterer først betydningen af tillid for tilvejebringelse af fælles goder. Dernæst gennemgår afsnit 3, hvorfor tillid egentlig ikke kan købes for penge. Afsnit 4 præsenterer de empiriske resultater. Afsnit 5 er en konklusion.

2. Tillid og tilvejebringelse af fælles goder

Uoverensstemmelsen mellem økonomisk teori og dagligdagsobservationer, såsom frivilligt arbejde, peger på et 'missing link' i forståelsen af økonomisk rationalitet. Der er noget, som »money can't buy«. Dette 'noget' vil vi i det efterfølgende argumentere for kunne være tillid. Tillid kan netop være den sociale lim, som binder individer sammen i et skæbnefællesskab og på den måde befrier dem fra Fangernes Dilemma.

Tillid har noget med sårbarhed at gøre. Når du stoler på nogen, risikerer du at blive snydt – og det er hverken rart eller økonomisk rationelt. Når man skal vælge, om man vil vise en anden tillid, så indebærer det af samme grund en bevidst eller ubevidst vurdering af, hvor høj risikoen er for at blive snydt. Hvor tillidsværdig er denne person? I et højtillidsland som det danske vælger folk ('blåøjede' skandinaver) som oftest per reflex at samarbejde frem for at snyde hinanden, fordi det at holde sit ord eller at dele tingene på en ligelig måde er de fremherskende normer i samfundet, borgerne er vokset op med og derfor tager som en selvfølge. Tillid opstår netop, når et samfund deler et sæt af normer, så der skabes »en forventning om regelmæssig og ærlig adfærd« (Fukuyama 1995: 153).

Med andre ord etablerer tilstedeværelsen af tillid en uformel institution, hvor ikke-nedskrevne, normbaserede spilleregler regulerer folks adfærd. Sammenfattende er tillid derfor et velegnet mål for evnen til at samarbejde frivilligt *uden* at skrive tingene ned (Paldam & Svendsen 2000). Folk følger nemlig det, nobelpristageren i økonomi 2009, Elinor Ostrom, betegner som 'arbejdsregler' eller 'regler-i-brug' (*rules-in-use*) (Ostrom [2003] 1992). Karakteristisk for velfungerende samfund eller lokalsamfund er, at de uformelle arbejdsregler understøtter de formelle regler i form af lovgivning (eller i det mindste ikke modarbejder dem), noget Ostrom benævner 'Rule of Law' (op. cit.: 256). Derimod hersker der uorden og uretfærd i et samfund, hvor formelle og uformelle spilleregler afviger markant fra hinanden eller ligefrem modarbejder hinanden. Det sker fx i meget korrupte samfund, hvor ideel lovgivning og folks reelle adfærd står i skarp kontrast til hinanden. De uskrevne, normbaserede spillereglers centrale rolle sammenfatter forfatterne til denne artikel som en 'Bourdieuøkonomi', idet usynlige kapitaler som social, kulturel og symbolsk kapital spiller en vigtig socio-økonomisk rolle (Svendsen og Svendsen 2003). Modsat er en formel institution baseret på nedskrevne regler (fx kontrakter, bekendtgørelser og love), der normalt håndhæves af statsmagten som tredjepart. Sagt lidt mere populært udgør de *synlige*, nedskrevne regler kun 1/9 af det isbjerg, der udgør Rule of Law, mens de *usynlige*, uskrevne regler udgør de resterende 8/9. (I virkeligheden er fordelingen nok ikke ligeså skæv som i isbjergets tilfælde).

En norm (fra lat. *norma*: standard, model, mønster, målebånd) er den 'præmis', hvorpå de uskrevne spilleregler for, hvilken handling der er rigtig eller forkert, er funderet. I Grækenland, for eksempel, er det 'forkert' at betale skat, mens det i Danmark er en 'rigtig' handling, som kan finansiere velfærdsydelser til fordel for hele samfundet (Svendsen og Svendsen 2006). Men tilvejebringelsen af fælles goder kan også ske bottom-up, og det er ofte en billigere løsning. Hvis staten kan overlade tilvejebringelsen af nogle fælles goder til de lokale aktørers eget initiativ – i tråd med disse folks egne, normbaserede 'arbejdsregler' – så vil der kunne spares mange statslige ressourcer, som enten kan investeres i andre ting eller bruges til at sænke skatter og afgifter med. Tillid udtrykker en forventning om, at en given fælles norm og adfærd respekteres, og hvis det er

tilfældet, ja så falder de transaktionsomkostninger, der er ved at tilvejebringe fælles goder.

Overflødige statslige indgreb kan derfor koste kassen, hvis lokale initiativer kunne have sikret de samme resultater på en billigere måde. Dette blev allerede bemærket i 1831 af den franske historiker, politolog og politiker, Alexis de Tocqueville, i forbindelse med en rejse til det unge demokrati, USA. Tocqueville blev begejstret over den måde, almindelige amerikanere løste fælles anliggender på – nemlig bottom-up gennem oprettelse af frivillige foreninger og frivilligt arbejde uden statens indblanding. Til forskel fra nationer med en stærk centralmagt og passive, frihedsbegrænsede borgere som hans eget hjemland Frankrig var en demokratisk nation som det amerikanske karakteriseret ved, at »alle borgere er uafhængige og svage; de kan nærmest ikke gøre noget på egen hånd, og ingen af dem kan kræve hjælp fra deres medborgere. Derfor bliver de alle magtesløse, hvis de ikke lærer at hjælpe hinanden på frivillig basis« (Tocqueville, 2010: 107). Med andre ord så Tocqueville »the art of associating together« som en vigtig, ja helt uundværlig samfundsøkonomisk ressource i et ikke-autoritært land.

I folkemunde hedder det, at »når to danskere mødes, giver de hånd. Når tre danskere mødes, danner de en forening«. Danskere bidrager i stor udstrækning frivilligt til en fælles kasse i foreningen via deres arbejdsindsats (Svendsen et al. 2014). 'Foreningsdanmark' er som sådan et godt eksempel på en Tocquevilleansk nation, hvor folk samarbejder og bidrager uden at modtage penge til gengæld. Her bliver mange ting gjort uden indgriben fra statsmagten. Det sker ej heller på grund af en universel økonomisk lov – en Adam Smithsk 'Usynlig Hånd', forstået som frimarkedets usynlige motor.

Sportsklubber, lektiecaféer, spejderliv, grundejerforeninger osv. drives frivilligt af almindelige borgere. Dette sker, dels fordi vi danskere er kulturelt disponerede for det og derfor føler os moralsk forpligtede til at gøre en 'god gerning', dels fordi det giver anerkendelse i det danske samfund, og dels fordi vi kan se en egeninteresse i at hjælpe andre. Egeninteressen består i det sociale samvær, der øger vores livstilfredshed; i muligheden for at få vigtige oplysninger (fx om jobmuligheder eller hvor det er godt at købe en bil), serviceydelser (fx hjælp til at lave sin carport) og ting (overskydende mad fra frivilligcaféen eller låne en ukrudtsbrænder i tennisklubben); eller simpelthen i, at man samtidigt tager sig af sine egne børn (hvis man fx er træner i en fodboldklub og ens eget barn er med på holdet). Endelig udløses der også et lykkehormon, oxytocin, når vi gør gode gerninger – vi bliver 'høje' af det (Svendsen 2012b)! Men herudover er der tillige en *højere erkendelse* af det, Tocqueville kalder »the principle of self-interest rightly understood«, dvs. en forståelse af, at ens egne private interesser er snævert forbundne med kollektivets interesser. Går det godt for hele 'holdet', går det også godt for mig.

Umiddelbart skulle man tro, at folk ville gå sammen frivilligt, når de havde et fælles mål såsom at få kørt børn til sportsbegivenheder, vaske tøj, deltage i bestyrelsesarbejde, samle

affald sammen i landsbyen, hjælpe til med sportsstævner eller festivaller, samle penge ind, være revisor i klubben osv. Men gratist-problemet, dvs. tilskyndelsen til at »køre på frihjul« (*free riding*), opstår hver gang sådanne fælles goder tilvejebringes (Svendsen og Svendsen 2014). Ostrom taler her om »perverse incentives«, hvor den enkelte aktørs snævre egeninteresser lemlæster kollektivets interesser ved at smadre alle spilleregler og hermed Rule of Law. Dette sker i forbindelse med opportunistisk adfærd som korruption, rent seeking og free riding, hvor den enkelte alene tilvejebringer private goder *til sig selv og sine* frem for at tænke på kollektivets interesser og ofte direkte *på bekostning af* fællesskabets interesser (Ostrom 1992 [2003]: 264-65). Sociale og formelle sanktioner udebliver, og barbarisk uretfærd og alles kamp mod alle tager over.

Hvis formelle og uformelle regler/sanktioner til sikring af retfærdighed sættes ud af kraft, vil det være rationelt alene at varetage egne, snævre interesser – og *ikke* egeninteresser »rightly understood«. Når de andre snyder, kan man ligeså godt snyde selv, så man ikke står tilbage med 'sucker's pay-off', idiotens løn. Hermed afskriver aktørerne sig muligheden for at opnå wind-wind spillets sociale optimum.

Også i samfund, der ikke præges af udbredt mistillid og mangel på klare formelle og uformelle spilleregler, er det fristende at lurepasse. I stedet for at deltage i frivillige aktiviteter til det fælles bedste kunne man jo lave noget andet. Alternativomkostningerne er betydelige. Hvis en frivillig fx kan tjene 500 kr. i timen i sit lønnede job, så vil 10 timers frivilligt arbejde umiddelbart koste 5000 kr., som vedkommende kunne have tjent ved at have arbejdet 10 timer over i det lønnede arbejde eller have valgt at holde fri og så bare eksempelvis dase ved stranden eller gå stavgang.

Frivillighed står altså i modsætning til *homo oeconomicus*. Fx argumenterer Mancur Olson for, at individer vil forfølge deres egeninteresse, som ikke nødvendigvis er i overensstemmelse med gruppens interesse. Selvom gruppens samlede fordele er langt højere end de samlede omkostninger ved en given handling, så er det ikke sikkert, at det fælles gode bliver tilvejebragt, hvilket fx er tilfældet i Fangernes Dilemma (Olson 1965). Ostrom (1998) har kaldt det af Olson opstillede kollektive handlingsproblem for hovedudfordringen i samfundsvidenskaberne.

3. Kan tillid købes?

Siden Max Webers grundidé om, at økonomiske handlinger er sociale handlinger, har økonomisk sociologisk forskning peget på, at meget andet end økonomisk rationalitet indvirker på folks økonomiske adfærd. Her kan man nævne reciprocitet (Polanyi 1977), sociale netværk (Granovetter 1985; Burt 2000), formelle og uformelle institutioner (Ostrom og Ahn 2009), social anerkendelse i form af symbolsk kapital (Bourdieu 1986), magtrelationer og kapitalfordelinger inden for et felt (Bourdieu 1989, 1997), kultur og kulturhistorie (Polanyi 1944; Zelizer 1985; Fukuyama 1995), værdier (Inglehart & Baker 2000) og følelser (Loewenstein 2000); se også Smelser & Swedberg (2005) for en gennemgang.

Hvad angår *følelser og værdier*, har nyere samfundsvidenskabelig forskning især interesseret sig for tillid som et vigtigt 'smøremiddel' for økonomier. Den emotionelle oplevelse af, om du kan stole på – eller *ikke* kan stole på – andre mennesker, udgør grundlaget for Fangernes Dilemma-spillet og hermed, om der nås et socialt optimalt udfald (Putnam 1993; Barbalet 2009; Uslaner 2009). Tillid kan netop bevirke, at individer ikke længere optræder som Robinson Crusoe'er på hver sin øde ø – lykkejægere, der er 'alene derude' for at score kassen, uanset de omkostninger, de påfører andre derved.

Det nemmeste ville være at købe tillid for penge. Dette er dog ikke muligt, fordi et tillidsforhold som fx et venskab, en relation mellem forælder og barn eller mellem to kolleger ikke kun er en økonomisk ressource, men også har en stærk *følelsesmæssig* dimension på grund af den førnævnte risiko for tillidsbrud med deraf følgende følelsesmæssige omkostninger. Derfor er grunddefinitionen af tillid »accepteret sårbarhed overfor en andens mulige men ikke forventede onde vilje (eller mangel på god vilje) overfor en« (Baier 1986: 235). Under tilstedeværelsen af tillid har parterne altså en forventning om, at den accepterede sårbarhed ikke vil blive udnyttet i en given transaktion, selv hvis dette medfører en privatøkonomisk gevinst. Luhmann (1979 [1968]) taler netop om tillid som en social relation underkastet sit eget regelsæt inden for en ramme af sociale normer og individuelle personligheder (Svendsen og Svendsen 2006).

Man stoler med andre ord på et andet menneske i håb om at opnå nogle fremtidige gevinster (og ikke kun snævert økonomiske). Men man udsætter sig herved for den risiko, at den anden bryder ens tillid, hvilket udover de sociale og økonomiske omkostninger altså også rummer store følelsesmæssige omkostninger, hvorfor det kan være svært at genopbygge tillid efter et tillidsbrud (Barbalet 2009; Pedersen 2011). En ren monetær betaling kan hverken etablere eller genoprette et tillidsforhold. Tillidsrelationer er derfor aldrig 'cool business', hvorfor de har størst økonomisk betydning i ikke-transparente markeder prægede af imperfekt konkurrence (jf. Burt 2000: 63), dvs. steder hvor en følelseskold 'economic man' ikke slår til. Endvidere baserer tillid sig på meget nøjagtig og ofte også fortrolig information om specifikke personer, grupper og organisationer – en specialviden, der typisk kun kan indhentes via personlige kontakter og ikke for tilbagebetaling i kroner og ører, men i form af andre 'valutaer' som vennetjenester, good-will, rådgivning, moralsk støtte og vigtige informationer. Tillid baserer sig nemlig på en blanding af informationer om, og erfaringer med, andre mennesker (Uslaner 2003) og hermed også på en blanding af fornuft og følelser. Ligesom kærlighed ikke kan købes for penge, kan tillid ej heller.

Tillid er dog andet end partikulær tillid, dvs. tillid til folk, du kender personligt såsom familie, venner og naboer. Rent faktisk har det vigtigste mål for social kapital indtil nu været generaliseret tillid, også kaldet social tillid. Hermed menes en mere 'ideologisk' form for tillid, der bliver udvidet til at omfatte mennesker, som man ikke har direkte information om.

Tillid til ikke-specifikke personer, altså fremmede man ikke har mødt før, bliver typisk målt gennem spørgsmål om, hvorvidt en person mener, at man kan stole på de fleste mennesker. Denne generaliserede (sociale) tillid baserer sig dels på medborgernes og samfundsinstitutionernes tillidsværdighed *generelt*, dels på socialisering og internaliserede værdier, også benævnt moralsk tillid (Uslaner 2003). Spørgsmålet er dog herefter, om det er denne abstrakte, ideologisk prægede tillid, der i virkelighedens verden bidrager mest til løsning af kollektive handlingsproblemer. Eller er det snarere den praktiserede, mellemmeneskelige, partikulære tillid, der er vigtig – med de gensidige, fleksible forpligtigelser, der følger med den, i noget der bedst kan betegnes som en følelsesøkonomi?

4. Tillid i by og på land

I tråd med resultater fra de danske værdiundersøgelser (Sørensen et al. 2009) vil vi i det efterfølgende sammenligne tal fra spørgeskemaundersøgelsen Land-By Barometer 2010/11 (n=2.019), som en af forfatterne har gennemført med en kollega. Respondenterne kan opdeles i tre kategorier afhængig af lokalsamfundets størrelse, nemlig 1) Under 5.001 indbyggere, 2) 5.001-100.000 indbyggere samt 3) Over 100.000 indbyggere. I det efterfølgende vil vi fokusere på de to yderkategorier, nemlig kategori 1 og kategori 3, som vil blive betegnet henholdsvis »land« og »by«. Herved bortfalder nogle af respondenterne, men til gengæld fremstår hovedresultaterne på en enkel og overskuelig måde.

Ser vi først på *partikulær tillid*, er der to velegnede mål, nemlig tillid til henholdsvis naboer og folk i lokalområdet. Som svar på spørgsmålet: »Hvor stor tillid har du til naboer?« svarer 91% på landet ja til, at de enten har »meget stor tillid« (41%) eller »ret stor tillid« (50%) til deres naboer. Det tilsvarende tal for byrespondenterne er 81%, fordelt som 31% »meget stor« og 50% »ret stor« tillid, altså alt i alt en forskel på 10 %-point. Tilsvarende mønster findes i svarene på det andet spørgsmål: »Hvor stor tillid har du til folk i dit lokalområde?« Her svarer 85% af landboerne, at de har stor tillid til de lokale (17% »meget stor« og 68% »ret stor« tillid), sammenlignet med 77% i byen (10% »meget stor« og 67% »ret stor« tillid), altså en forskel på 8 %-point. Sammenfattende er der altså væsentlig mere partikulær tillid på landet end i byen. En multivariat analyse, hvor der kontrolleres for baggrundsvARIABLE som køn, alder, uddannelse, jobstatus og indkomst, viser, at disse resultater er statistisk signifikante på 5% niveauet (Sørensen 2014).

Det omvendte resultat gør sig gældende, når vi går til *social tillid*. Her svares på spørgsmålet: »Generelt, mener du, de fleste folk er til at stole på, eller mener du, man ikke kan være for forsigtig, når man har med andre at gøre?« På landet svarer 76% »ja« mod 85% i byen, altså en forskel på 9 %-point i bybefolkningens favør. Også dette resultat er statistisk signifikant på 5% niveauet (Sørensen 2014).

Hvor er der så størst frivillig tilvejebringelse af fælles goder, på land eller i by? Et illustrativt eksempel kunne være *frivilligt arbejde*. Her viser Tabel 1, at 46% af landboerne og 29% af byboerne har arbejdet frivilligt i lokalområdet gennem det sidste år, altså en forskel på 17 %-point. Ligeledes har landboerne i gennemsnit udført frivilligt arbejde for flest foreninger.

Tabel 1. Svar på spørgsmålet »Hvor mange frivillige foreninger har du inden for de sidste 12 måneder udført frivilligt arbejde for i dit lokalområde?«

	Gns. antal foreninger	Pct. udfører arbejde for en eller flere foreninger	Antal respondenter*
Under 5.001 indbyggere	1,81	46	383
Over 100.000 indbyggere	1,37	29	67

*Ved ikke svar er ikke medtaget. Antallet af respondenter, der har svaret 0 foreninger, er ikke medtaget.

Kilde: Land-By Barometer (2011).

Også det at *hjælpe hinanden* med alle mulige ting må ses som et fælles gode, en slags fælles social kapital. Svarene på spørgsmålet om, hvor gode folk i lokalområdet er til at hjælpe hinanden, viser en endnu større forskel mellem land og by. Her erklærer 58% af landboerne sig »helt enige« sammenlignet med 28% af byrespondenterne, altså en forskel på hele 30 %-point (Tabel 2). I snæver sammenhæng med lokal tillid og lokal, gensidig hjælp bør man se gensidigt, personligt kendskab og det lokale fællesskab. Hvad angår *gensidigt kendskab*, kender folk hinanden væsentligt bedre de små steder. På spørgsmålet om, hvor vidt »stort set alle kender alle« i lokalsamfundet, erklærer 38% af landboerne sig således enige, mens kun 8% af byboerne gør det samme, en forskel på 30 %-point. Følelsen af at *være en del af et fællesskab* må alt andet lige facilitere tilvejebringelse af fælles goder. Her finder vi et lignende klart resultat. På landet føler 47% et stærkt fællesskab med andre i lokalområdet, mens kun 19% i byen erklærer sig »helt enige« i det samme spørgsmål, altså her en forskel på 28 %-point (Tabel 2). Endelig kan *tryghed* anskues som et fælles gode. På spørgsmålet »Du føler dig tryk og sikker i dit lokalområde?«, erklærede 88% af landboerne sig »helt enige« sammenlignet med kun 75% af byboerne, dvs. en forskel på 13 %-point. Alle disse indikatorer for evnen til at tilvejebringe fælles gode i lokalsamfundet udviser altså en stærk, statistisk signifikant forskel på land og by i landboernes favør (jf. Sørensen 2014).

Tabel 2. Svar på spørgsmålene »Folk i dit lokalområde er gode til at hjælpe hinanden?«, »Stort set er det sådan, at alle kender alle [i lokalsamfundet]?«, »Du føler et stærkt fællesskab med andre, som bor i lokalområdet?«, og »Du føler dig tryk og sikker i dit lokalområde?«

	Pct. »Helt enig«	Antal respondenter*
Folk i dit lokalområde er gode til at hjælpe hinanden?		
Under 5.001 indbyggere	58	820
Over 100.000 indbyggere	28	220
Alle kender alle?		
Under 5.001 indbyggere	38	837
Over 100.000 indbyggere	8	231
Føler et stærkt fællesskab med andre, som bor i lokalområdet?		
Under 5.001 indbyggere	47	836
Over 100.000 indbyggere	19	231
Du føler dig tryk og sikker i dit lokalområde?		
Under 5.001 indbyggere	88	840
Over 100.000 indbyggere	75	229

*Ved ikke-svar er ikke medtaget.

Kilde: Land-By Barometer (2011).

5. Konklusion

Hovedspørgsmålet var, om niveauet af tillid i et lokalsamfund korrelerer med dette samfunds evne til frivilligt at tilvejebringe fælles goder. Tal fra spørgeskemaundersøgelsen Land-By Barometer 2010/11 viste her, at den 'ideologiske', abstrakte tillid er størst i storbyen, hvor det imidlertid er sværest at tilvejebringe fælles goder som frivilligt arbejde, gensidig hjælp, personligt kendskab, følelsen af lokalt fællesskab og tryghed. Derimod er den 'praktiserede', konkrete tillid klart størst på landet, hvor det tillige viser sig lettest at overkomme kollektive handlings-

problemer og frivilligt tilvejebringe fælles goder. Det er med andre ord den *konkrete tillid* baseret på personligt kendskab og netværks-cirkelslutning (*network closure*, jf. Coleman 1990), forstået som det at alle kender hinanden på tværs af generationer, der giver grobund for, at folk selv sørger for deres lokalsamfund – til glæde for alle skatteborgerne i hele landet – snarere end den abstrakte og 'ideologiske', sociale tillid. Netop på dette punkt synes landbefolkningen at udkonkurrere storbybefolkningen.

LITTERATUR

- Baier, A. (1986) »Trust and antitrust«. *Ethics* 96(2), 231-260.
- Barbalet, J. (2009) »A characterization of trust, and its consequences«. *Theory and Society* 38(4), 367-382.
- Bourdieu, P. (1986) »The forms of capital«. I: J.G. Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, 241-58. Greenwood Press, New York, Westport, CT and London.
- Bourdieu, P. (1997) »Le champ économique« [The economic field]. *Actes de la recherche en sciences sociales* 119, 48-66.
- Burt, R. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Coleman, J.S. (1988) »Social capital in the creation of human capital«. *American Journal of Sociology* 94, 95-121.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Fukuyama, F. (1995) *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Hamish Hamilton, London.
- Granovetter, M. (1985) »Economic action, social structure and embeddedness«. *American Journal of Sociology* 91, 481-510.
- Inglehart, R. og W.E. Baker (2000) »Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values«. *American Sociological Review* 65(1), 19-51.
- Land-By Barometer (2011). Spørgeskemaundersøgelse. Database med svar fra 2019 respondenter.
- For flere informationer kan man henvende sig til forfatterne.
- Loewenstein, G. (2000) »Emotions in economic theory and economic behavior«. *AEA papers and proceedings* 90(2), 426-432.
- Luhmann, N. (1979 [1968]) *Trust and Power*. Wiley, Chichester.
- Olson, M. (1965) *The Logic of Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ostrom, E. (1992) *Crafting Institutions for Self-Governing Irrigation Systems*. Chapter 2: »Institutions as Rules-in-Use«, 19-39. ICS Press, San Francisco.
- Ostrom, E. (1998) »A behavioral approach to the rational choice theory of collective action«. *American Political Review* 92(1), 1-22.
- Ostrom, E. & T.K. Ahn (2009) »The Meaning of Social Capital and its Link to Collective Action«. I: G.T. Svendsen og G.L.H. Svendsen (red.) *Handbook of Social Capital. The Troika of Sociology, Political Science and Economics*, 17-35. Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Paldam, M. og G.T. Svendsen (2002) »Missing social capital and the transition in Eastern Europe«. *Journal of Institutional Innovation, Development and Transition* 5, 21-34.
- Pedersen, E.O. (2011) »Tillid, socialitet og moral«. I: P. Hegedahl og G.L.H. Svendsen (red.) *Tillid – samfundets fundament: Teorier, tolkninger og cases*, 53-65. Syddansk Universitetsforlag, Odense.
- Polanyi, K. (1944), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*, Boston, MA: Beacon Hill.
- Polanyi, K. (1977) *The Livelihood of Man*. Academic Press: New York, San Francisco, London.
- Putnam, R.D. (1993) »The prosperous community. Social capital and public life«. *American Prospect* 13, 35-42.
- Putnam, R.D. (2007) »E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century«. *Scandinavian Political Studies* 30(2), 137-174.
- Smelser, N. & R. Swedberg (2005) »Introducing economic sociology«. I: Smelser, N. & R. Swedberg (red.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press: Princeton.
- Svendsen, G.T. (2012a) *Mancur Olson*. Djøf (Jurist- og Økonomforbundet). Statskundskabens klassikere.
- Svendsen, Gert T. (2012b) *Tillid*. Aarhus University Press. (Tænkepauser).
- Svendsen, Gunnar L. H., Svendsen, Gert T., (2003) »On the wealth of nations: Bourdieucconomics and social capital«, Vol. 32, *Theory and Society*, No. 5, 607-31.
- Svendsen, Gert Tinggaard og Gunnar Lind Haase Svendsen (2006). *Social kapital*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Svendsen, G.L.H., Svendsen, G.T. & Sørensen, J.F.L. (2014) »Ungdomsorganisationer og social tillid«. I: A. Tolstrup, A. Hansen & J.R. Scheibel (red.) *Foreninger for fremtiden: Forskere og foreningsaktive om ungdomsorganisationernes betydning for unges liv og det danske samfund*, 195-213. DUF – Dansk Ungdoms Fællesråd.
- Svendsen, G.T. & Svendsen, G.L.H. (2014) »Gratisme, frivillighed og tillid«. I: M. Böss (red) *Demokratiets rugekasser*, 137-149. Aarhus Universitetsforlag.
- Sørensen, J.F.L. (2014) »Rural-urban differences in bonding and bridging social capital«. *Regional Studies*, E-publiceret: <http://dx.doi.org/10.1080/00343404.2014.918945>.
- Tocqueville, Alexis de (2010 [1831; 1840]) Excerpts from *Democracy in America*. I: E. Ostrom & T.K. Ahn (red.) *Foundations of Social Capital*, 106-124.
- Uslaner, E.M. (2003) »Varieties of trust«. *European Political Science* 2(3), 43-49.
- Uslaner, E.M. (2009) »Corruption«. I: G.T. Svendsen & G.L. Svendsen (red.) *Handbook of Social Capital. The Troika of Sociology, Political Science and Economics*, 127-142. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
- Uslaner, E.M. (2011) »Trust, diversity, and segregation in the United States and the United Kingdom«. *Comparative Sociology* 10, 221-247.
- Zelizer, V. (1985) *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. Basic Books, New York.

Er lykken gods og guld?

Fokus er på den eventuelle sammenhæng mellem indkomst og livstilfredshed eller lykke. Der præsenteres en oversigt over empiriske resultater, hvor der i de senere år er opstået konsensus om, at sammenhængen er positiv. Der indgår desuden resultater vedrørende ulighed både i fordelingen af lykke og af indkomst

PEDER J. PEDERSEN

professor emeritus,
Institut for Økonomi, Aarhus Universitet
og SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd

1. Indledning

Tidligere tiders skepsis blandt økonomer overfor selvrapporteret tilfredshed med livet – lykke i det følgende – er afløst af en række bidrag med analyser af den eventuelle sammenhæng mellem lykke og indkomst samt typisk en række andre faktorer, se f.eks. Frey & Stutzer (2002) for en introduktion.

Den stigende interesse blandt økonomer har både en makro- og en mikroorienteret vinkel. Makroøkonomisk er en klassisk kritik af nationalregnskabs opgørelse af den samlede indkomst, at BNP ikke nødvendigvis er et retvisende mål for tilfredsheden med livet i et samfund. Kritikken uddybes f.eks. meget håndfast i Wilkinson & Pickett (2010, p. 15) *“In the last chapter we saw that economic growth and increase in average incomes have ceased to contribute much to wellbeing in rich countries”*. Gyldigheden af dette meget konkrete udsagn skal vi se nærmere på nedenfor.

Politisk har der i de senere år været initiativer i en række lande til udvikling af alternative mål for livstilfredshed til supplement af BNP opgørelsen med opgørelsen af et Brutto Lykke Index i Bhutan som et tidligt eksempel. OECD (2013) indeholder en oversigt over initiativer på området i medlemslandene. Et kendt tidligt eksempel er en fransk kommission med fokus på mål for livskvalitet, som resulterede i den såkaldte Stiglitz-Sen-Fitoussi rapport.

Et dansk eksempel er den dagsorden eller plan, som regeringen offentliggjorde i januar 2014, som indeholder meget specifikke mål for en række indikatorer for livskvaliteten i 2024. I sam-

menhæng med det emne, der diskuteres her, blev det som et specifikt mål anført, at andelen af voksne med lav livskvalitet skal reduceres med 10 procent frem til 2024.

Også mikroøkonomisk er der en oplagt interesse i at se nærmere på sammenhængen mellem mål for lykke eller livskvalitet og indkomst. I standard mikroteori vil en indkomststigning flytte forbrugerens optimum til en højere liggende indifferenskurve. A priori er forventningen derfor en positiv sammenhæng mellem indkomst og lykke, givet at det rapporterede niveau for lykke kan fortolkes som et nyttemål. I det omfang a priori forventningen om en positiv sammenhæng ikke bliver bekræftet er der flere mulige fortolkninger. En mulighed er, at det i sammenhængen er relativ indkomst og ikke den absolutte indkomst, som afgør lykken. Alternativt kan fortolkningen være, at der eksisterer et fast individuelt »set point« for lykke, som midlertidigt kan afviges f.eks. ved en ændring i indkomsten, men som man gradvis returnerer til igen. Nedenfor vender vi tilbage til de mikroøkonomiske tolkninger af den eventuelle sammenhæng mellem selvrapporteret lykke og indkomst.

I det følgende indeholder afsnit 2 en kort oversigt over resultater i en række nyere, overvejende makroorienterede, analyser med fokus på den eventuelle sammenhæng mellem gennemsnitsværdier for lykke og indkomst. Afsnit 3 redegør for nogle resultater fra en nyere analyse baseret på mikrodata, hvor samme personer følges igennem 8 år i en række EU lande. Udover sammenhængen med indkomst inddrages også effekten på lykke fra andre individuelle faktorer. I afsnit 4 ser vi på, om der er en sammenhæng mellem fordelingen af lykke og det gen-

nemsnitlige niveau af lykke i et samfund. Desuden berøres det kort, om udviklingen i indkomstfordelingen kan have betydning her, specielt i lande, hvor indkomstfordelingen er blevet væsentlig mere ulige i de senere år. Endelig indeholder afsnit 5 nogle konkluderende bemærkninger.

2. Lykke og indkomst – nogle resultater i litteraturen

En generel udfordring på området er, at man på makroplan kan vælge to veje. Man kan vurdere sammenhængen ved at se på udviklingen over tid i et enkelt land i sammenhængen mellem gennemsnitlig livskvalitet/lykke og gennemsnitlig indkomst. Alternativt kan man vælge en cross-country tilgang, hvor man på et givet tidspunkt ser på den eventuelle sammenhæng mellem gennemsnitsværdierne på tværs af en række lande.

Et centralt udgangspunkt på området er Easterlin (1974, 1995), som konkluderede, at den gennemsnitlige lykke i USA over flere årtier var stationær samtidig med en trendmæssig stigning i indkomsten pr. capita. En opdateret sammenhæng for årene 1973–2003 er vist i Figur 1 på basis af Clark et al. (2008).

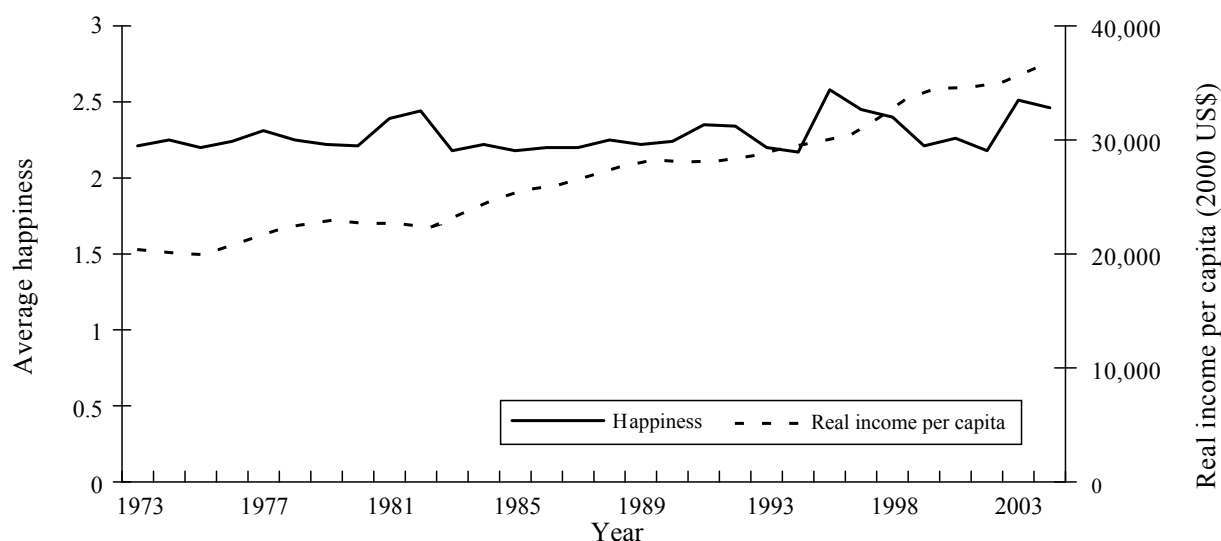
Umiddelbart er figuren i klar modstrid med en konventionel økonomisk fortolkning af gennemsnitlig lykke som et mål for nytte, der forventes at korrelere positivt med indkomsten. På den baggrund er sammenhængen i Figur 1 blevet kaldt Easterlin-paradokset. Blanchflower & Oswald (2004) fandt tilsvarende en stationær profil for gennemsnitlig lykke i UK fra først i 1970'erne til sidst i 1990'erne. Ligesom hos Easterlin var baggrunden en stigende trend i BNP pr. capita. Blanchflower & Oswald (2004) supplerende analysen af den aggregerede sammenhæng ved at inddrage et antal baggrundsfaktorer som kontrolvariable og fandt herved tegn på en signifikant stigning i gennemsnitlig lykke over de tre årtier i analysen.

I de senere år foreligger en række empiriske analyser, som bliver sammenfattet kort i det følgende. Først skal vi imidlertid se på en principiel forklaring af Easterlin paradokset bygget på nytteteori, som præsenteres i Clark et al. (2008). Udgangspunktet er den samtidige forekomst empirisk af svag eller ingen sammenhæng mellem lykke og indkomst i aggregerede tidsserier og en positiv sammenhæng i cross-section studier, der anvender mikro data. Udgangspunktet er i en vis forstand analogt med forbrugsteoriens fund af lavere marginal forbrugskvotient i tidsserier sammenlignet med cross-section analyser. Fortolkningen hos Clark et al. (2008) bygger på at udvide nyttefunktionen med en variabel for den relative indkomst. Denne variabel kunne være indkomsten i forhold til en relevant referencegruppe på et givet tidspunkt eller egen aktuel indkomst sammenlignet med situationen på et tidligere tidspunkt. Med denne udvidelse af nyttefunktionen, vil lykken stige for individer, hvis indkomst stiger hurtigere end for deres referencegruppe. Over tid vil den relative indkomst falde tilbage igen, og sammenhængen mellem lykke og indkomst vil svækkes. Grafisk er argumentationen illustreret i Figur 2 hentet fra Clark et al. (2008), hvor analogien med forbrugsteoriens mht. tidsserie- og cross-sectiondata fremgår klart.

Tysklands genforening var et specielt naturligt eksperiment, som viser påvirkningen af lykke fra en uventet stærk stigning i den gennemsnitlige indkomst for befolkningen i den tidligere DDR. Frijters et al. (2004) fandt med brug af data fra det tyske socioøkonomiske panel (GSOEP) en fastholdt stigning i gennemsnitlig lykke i den tidligere DDR i de første 10 år efter genforeningen, hvorefter der sker en tilpasning til den nye højere indkomst. Sammenhængen er vist i Figur 3.

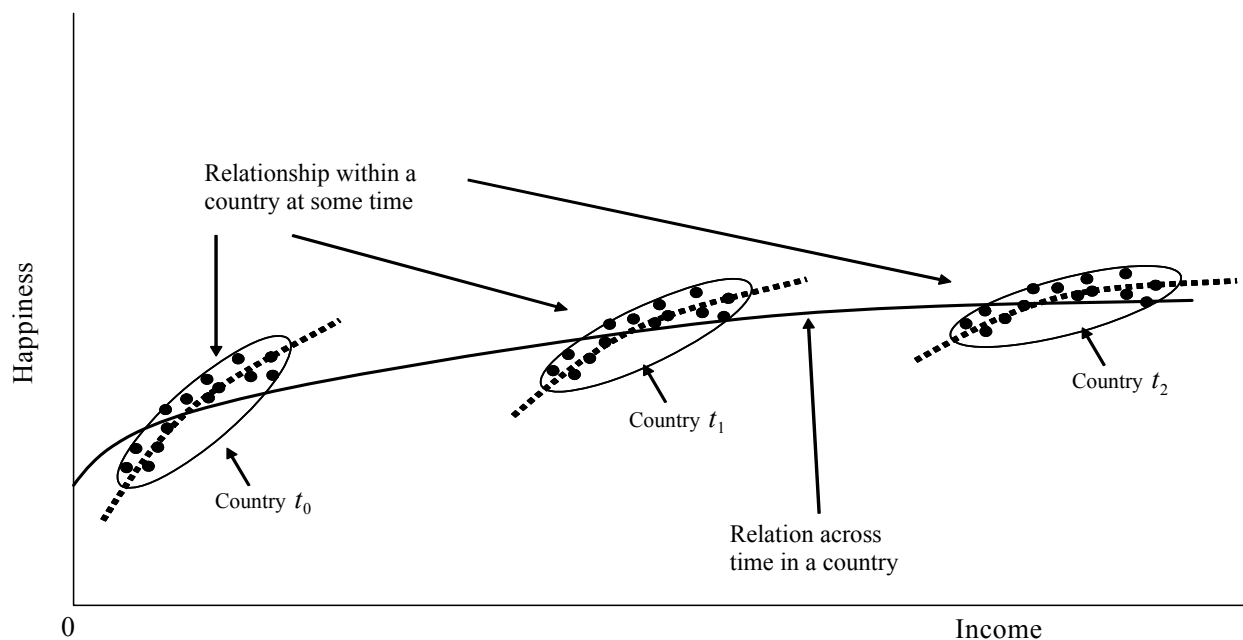
I en analyse med brug af data for livskvalitet fra Eurobarometerundersøgelser for en periode på 30 år fandt Bjørnskov et al.

FIGUR 1. GENNEMSITLIG LYKKE OG GENNEMSITLIG REAL BNP PR. CAPITA, USA 1973–2003.

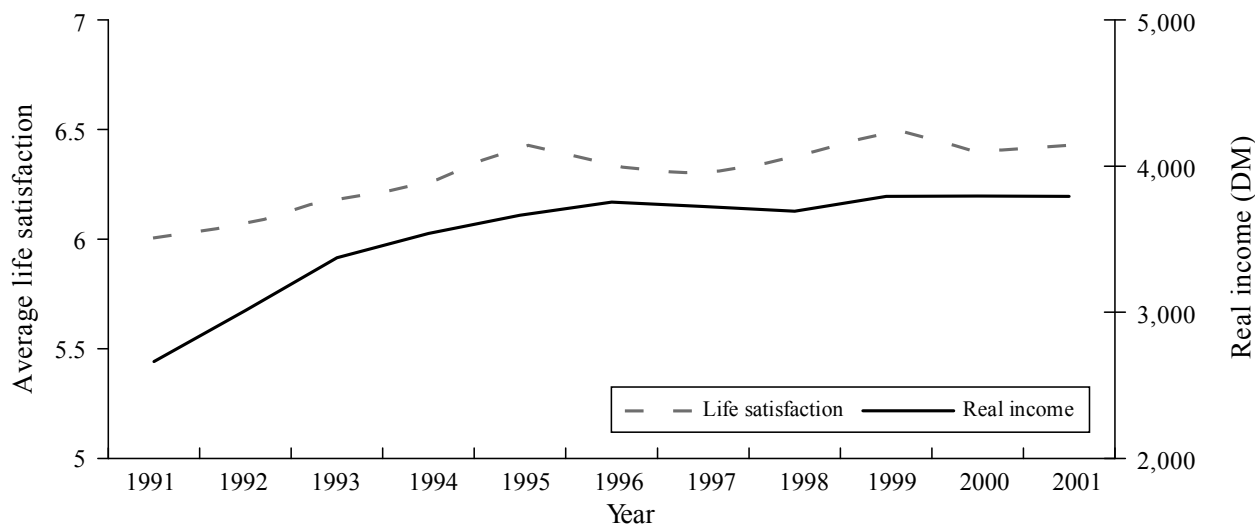
Kilde: Clark et al. (2008).

Figur 2. Sammenhængen mellem lykke og indkomst i cross-section og tidsserie analyser.

Kilde: Clark et al. (2008)

Figur 3. Gennemsnitlig lykke og indkomst i den tidligere DDR, 1991-2002.

Kilde: Clark et al. (2008)

(2008) tegn på, at acceleration i væksten af BNP pr. capita i et land havde en signifikant effekt på den gennemsnitlige livskvalitet i modsætning til en situation med tilnærmeligvis samme vækst som i de omgivende lande. Heady (2006) fortolker samspillet mellem kort- og langsigtet effekt inden for rammerne af Set Point teorien fra psykologi ved at lade ligevægtstilpasningen til en ændring bestå af et gradvis skift af det individuelle Set Point som reaktion på en ændring i indkomsten.

Ferrer-i-Carbonell (2005) anvender GSOEP data i en analyse af den relative vigtighed for livstilfredsheden af egen indkomst sammenlignet med vigtigheden af en relevant indikator for den relative indkomst. Resultatet var, at indkomsten relativt til en referencegruppe havde samme effekt som egen indkomst. Caporale et al. (2009) anvender data fra European Social Survey og finder ligeledes en positiv effekt på lykke fra egen indkomst og en negativ påvirkning fra referenceindkomsten. DiTella et

al. (2009) arbejder med data fra Eurobarometer, GSOEP og World Gallup Poll i en cross-country sammenhæng og finder, at påvirkningen fra indkomsten flader ud fra et vist niveau, men finder samtidig, at tilpasningen til en stigning i indkomsten kan være længere end 5 år. Ball & Chernova (2008) anvender data fra World Values Survey og finder en signifikant effekt på lykke fra både egen og relativ indkomst, med størst effekt fra den relative indkomst. Et yderligere interessant bidrag i analysen er, at påvirkningen fra begge indkomstvariable er relativt lille set i forhold til påvirkningen fra en række ikke-økonomiske faktorer. Den relative vægt i påvirkningen af lykke mellem indkomst variable og ikke-økonomiske variable vender vi tilbage til nedenfor. Scoppa & Ponzio (2008) finder samme resultat i analyser på data fra Bank of Italy og finder desuden stærk signifikans i påvirkningen af livstilfredshed fra formuen. Formuens betydning analyseres også i Heady et al. (2009). Baseret på panel data fra 5 lande finder de en kraftigere effekt fra formuen end fra indkomsten. Ved at udnytte panel egenskaben i data finder de desuden, at ændringer i indkomst, forbrug og formue har signifikante virkninger på ændringer i niveauet for lykke.

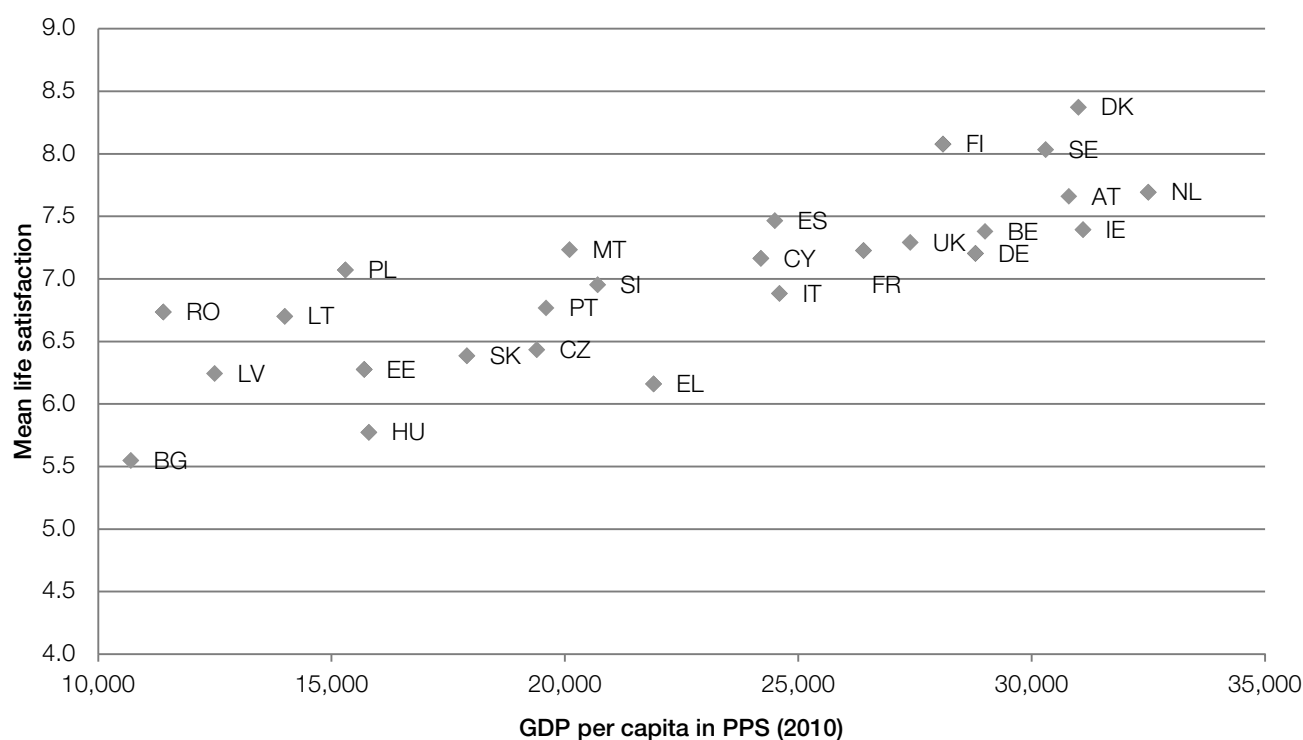
Stevenson & Wolfers (2008a) inddrager en lang række datasæt for at vurdere gyldigheden af det oprindelige Easterlin paradoks. I modsætning til Easterlin-paradokset baseret på Easterlin (1974, 1995) finder Stevenson & Wolfers (2008a) en klar positiv sammenhæng mellem gennemsnitlig lykke og gennemsnitlig real BNP pr. capita. Et andet vigtigt resultat er,

at Stevenson & Wolfers (2013) ikke finder nogen tendens til eksistensen af et »mætningspunkt«, hvorfra yderligere stigning i indkomsten er uden virkning på det gennemsnitlige lykkeniveau. I en analyse af virkningen fra ændringer i indkomsten på ændringer i lykke finder Stevenson & Wolfers (2008a) også en klar positiv sammenhæng. Endelig finder de, at det absolutte niveau for egen indkomst har stærkere effekt på lykke end den relative indkomst – i modsætning til resultaterne i DiTella et al. (2008) og Ball & Chernova (2008). Et generelt metodeproblem i mange af analyserne af sammenhængen mellem lykke og indkomst er, at begge variable må antages at være endogene. Powdthavee (2009) instrumenterer for indkomsten og tager hensyn til uobserveret heterogenitet og når det interessante resultat, at effekten fra indkomst til lykke er signifikant stærkere end i basis specifikationen uden korrektion for endogenitet.

En ny undersøgelse, Eurofound (2013), indeholder værdier for gennemsnitlig livstilfredshed og gennemsnitlig indkomst for 27 EU lande, hvor data er indsamlet efter samme princip i landene. Samvariationen er vist i Figur 4 og bekræfter den overordnede konklusion i Stevenson & Wolfers (2008a).

Hovedkonklusionen på basis af de senere års empiriske analyser på stadig mere omfattende datasæt er, at der ikke længere er tale om en paradoksal mangel på sammenhæng mellem lykke og indkomst. Baseret på stadig flere datasæt, som dækker længere perioder og flere lande er den dominerende konklusion

Figur 4. Gennemsnitlig livstilfredshed i forhold til BNP pr. capita, 27 EU lande.

Kilde: Eurofound (2013)

sion, at der findes en signifikant positiv sammenhæng mellem lykke og såvel absolut som relativ indkomst. Så den gamle sang, »Lykken er hverken gods eller guld« har ikke ret – men det er en oplagt mulighed, at andre faktorer end indkomst og formue er af væsentlig betydning for den rapporterede lykke, og at disse faktorer eventuelt er af større betydning, også i kvantitative analyser end indkomstvariable.

3. Effekten fra indkomst – og fra andre faktorer

Et eksempel på hvilke faktorer, som har signifikant betydning for livstilfredsheden er samlet i Tabel 1 og 2. Tabellerne sammenfatter nogle resultater i Pedersen & Schmidt (2011) fra analyser på data fra det Europæiske Husholdningspanel, ECHP, som er et panel datasæt, der omfatter op til 15 EU lande for årene 1994-2001¹. I Tabel 1 sammenfattes effekten på livstilfredsheden fra tre forskellige indkomstvariable, hvor fortegnet anføres i tilfælde af signifikans. Den første er disponibel indkomst i familien korregeret for husstandens størrelse. Effekten er kun signifikant positiv i 4 af landene. Hvis respondenterne finder, at indkomstsituationen er forbedret sammenlignet med året før, er der derimod en signifikant effekt i alle landene. I tredje søjle er der genereret en indkomstvariabel, som for hver person måler ændringen i forskellen mellem egen indkomststigning og den gennemsnitlige indkomststigning i pågældende land. Med Frankrig som eneste undtagelse findes

der en signifikant effekt fra dette relative indkomstmål i de samme land, hvor den absolutte indkomst er signifikant.

I Tabel 2 sammenfattes påvirkningen af livskvalitet fra nogle faktorer udover indkomst variable. Selvvurderet dårligt helbred har ikke overraskende en signifikant negativ effekt. At blive arbejdsløs udløser et signifikant fald i livstilfredsheden i samtlige lande, mens overgang fra at være ledig til at komme i job har den modsatte virkning. Afgang fra arbejdsmarkedet til familie, uddannelse eller pension har ingen systematisk effekt, mens det at være 60 år eller ældre hænger sammen med en signifikant højere livstilfredshed.

Tabel 1 og 2 indeholder resultater fra en konkret analyse. Generelt er resultaterne mht. påvirkning af lykke fra andre faktorer end indkomst relativt éntydige, når det gælder betydningen af alder, hvor man typisk finder et U-formet forløb over livet². Påvirkningen fra selvvurderet helbred og arbejdsløshed er ligeledes éntydig. Eurofound (2013) finder præcis samme gennemsnitlige selvrapporterede lykke for kvinder og mænd på tværs af de 27 EU lande i 2013. Stevenson & Wolfers (2009) finder i en analyse, som inddrager datasæt over længere perioder og på tværs af lande, at kvinders lykke fra at være højere er faldet sammenlignet med mænd, og at der tegner sig et nyt kønsmæssigt gab med højere lykke i gennemsnit for mænd end

Tabel 1. Mikro panel data – Signifikans i påvirkningen af lykke fra indkomstvariable, 12 EU lande, 1994-2001.

Land	Indkomst variable		
	Ækvivalens skala justeret disponibel husholdningsindkomst	Indkomstsituationen forbedret sammenlignet med året før	Ændring i relativ indkomst
AT		+	
BE		+	
DK		+	
ES	+	+	+
FI		+	
FR		+	+
DE		(+)	
EL	+	+	+
IE		+	
IT	+	+	+
NL		+	
PT	+	+	+

Kilde: Pedersen & Schmidt (2011).

NOTE 1 I hvert af landene findes et relativt stort panel af mennesker, som har besvaret et meget omfattende spørgeskema.

NOTE 2 Helt samme U-formede profil over livet er fundet i studier af store aber, se Weiss et al.(2012).

Tabel 2. Mikro panel data – Signifikans i påvirkningen af lykke fra andre baggrundsvARIABLE, 12 EU lande, 1994-2001.

Land	Selvurderet dårligt helbred	Fra job til arbejdsløs	Fra arbejdsløs til job	Forlade arbejdsstyrken	Alder 60+
AT	-	-	+		(+)
BE	-	-	+		+
DK	-	-	+		+
ES	-	-	+		+
FI	-	-	+	+	
FR	-	-	+	+	+
EL	-	-	+		+
IE	-	-	+		+
IT	-	-	+	-	+
NL	-	-	+		
PT	-	-	+	-	+

Kilde: Pedersen & Schmidt (2011).

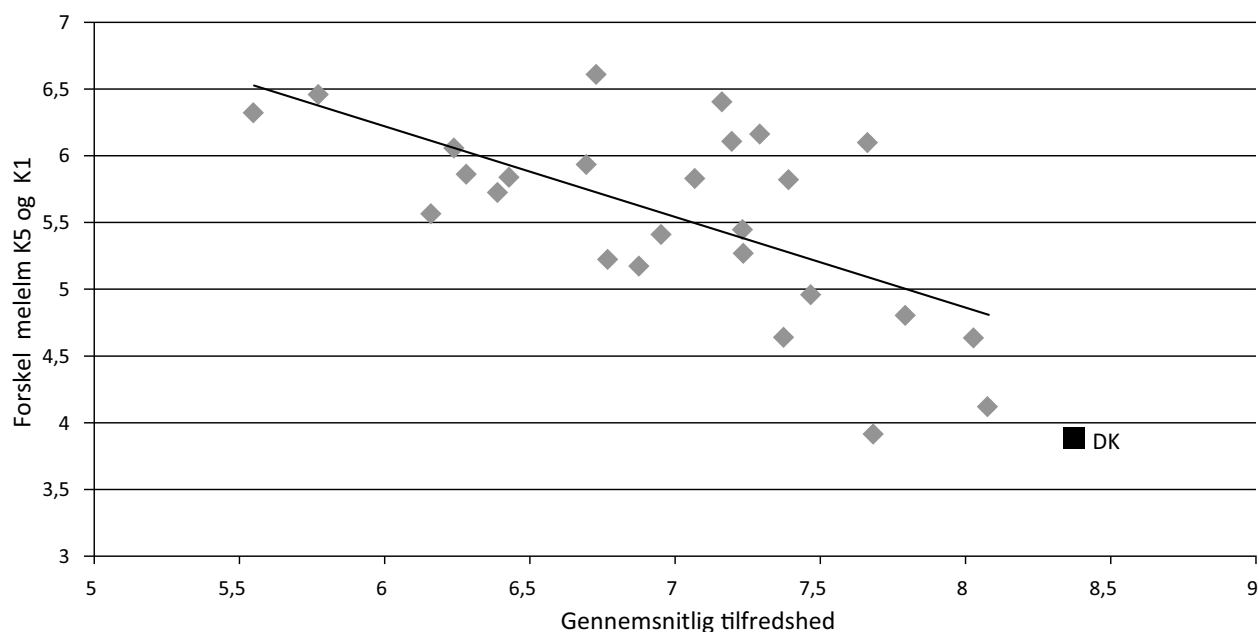
for kvinder. Endelig finder man typisk, at lykke er stigende med uddannelsesniveaut.

4. Lykke, niveau og fordeling

I dette afsnit ser vi på, om der findes en sammenhæng mellem det gennemsnitlige niveau for lykke i en befolkning og fordelingen af selvrapporeret lykke. Et aktuelt eksempel på sammenhængen findes i Eurofound (2013, Table 4, p. 37). Her finder man den gennemsnitlige værdi af tilfredshedsindikatoren

for hver af de 5 kvintiler i fordelingen i hver af de 27 lande. I Figur 5 er forskellen mellem 1. og 5. kvartil anvendt som fordelingsindikator tegnet op imod det gennemsnitlige niveau for livstfredshed. Samvariationen fremtræder overbevisende, hvor en høj værdi af den gennemsnitlige tilfredshed falder sammen med en lav ulighed i fordelingen af tilfredshedsindikatoren. Danmark fremtræder i denne analyse som det EU land, der har det højeste gennemsnitlige lykkeniveau og samtidig den største lighed i fordelingen af lykke.

Figur 5. Gennemsnitlig tilfredshed i forhold til forskellen mellem 5. og 1. kvartil i fordelingen af tilfredshed, 27 EU lande

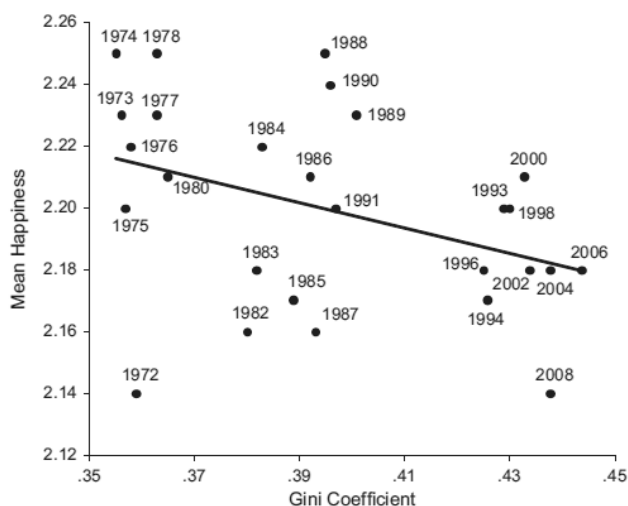

Konstrueret på basis af Eurofound (2013).

Clark et al. (2012) finder, at uligheden i fordelingen af lykke har været faldende i størstedelen af de lande, som har haft vækst i indkomsten over de seneste 40 år. Typisk er den faldende ulighed et resultat af faldende andele individer, som rapporterer lykke på de højeste og de laveste niveauer. Stevenson & Wolfers (2008b) finder, at det primært er resultatet af kraftige fald i uligheden i fordelingen af lykke *inden for* grupper i den amerikanske befolkning specielt i 1970'erne og 1980'erne.

Disse kraftige fald i uligheden i fordelingen af lykke er umiddelbart overraskende i betragtning af de senere års kraftige stigning i uligheden i indkomstfordelingen i mange lande, ikke mindst i USA. Oishi et al. (2011) fokuserer på sammenhængen mellem Gini koefficienten i indkomstfordelingen og den gennemsnitlige værdi af lykke variabelen for USA i årene 1972 til 2008. Figur 6 viser samvariationen mellem de to størrelser.

Figur 6. Samvariation mellem Gini koefficienten og gennemsnitlige lykke, USA 1972-2008.

Kilde: Oishi et al. (2011).

Den negative sammenhæng mellem lykke og ulighed i indkomstfordelingen gælder for respondenter med lavere indkomster, men ikke for respondenter med højere indkomster. Oishi et al. (2011) finder, at den negative sammenhæng for respondenter med lavere indkomster ikke beror på husholdningernes indkomst, men på at opfattelsen af manglende fairness og mangel på tillid stiger med uligheden.

Oishi et al. (2011) anfører, at sammenhængen med amerikanske data afviger fra resultatet i undersøgelser på cross-country data, hvor resultaterne ikke har været éntydige. I en sammenlignende analyse af forskellen på sammenhængen i USA og i Europa finder Alesina et al. (2004) imidlertid med observationer for både Europæiske lande og USA, at individer har en lavere tilbøjelighed til at svare, at de er lykkelige, når uligheden er højere – også når et stort batteri af baggrundsvariable indgår i analysen. Alesina et al. (2004) finder nogle karakteristiske forskelle mellem Europa og USA. I Europa er det mennesker med lave indkomster og mennesker, som politisk befinder sig på venstrefløj, som er ulykkelige som følge af ulighed. Dette er i modsætning til USA, hvor det er i højindkomst gruppen, man finder bekymring over ulighed.

5. Konkluderende bemærkninger

I de senere år har der været en kraftig stigning i antallet af analyser, som arbejder med selv vurderet livskvalitet – eller lykke – i forhold til økonomiske faktorer, specielt indkomst, og andre baggrunds faktorer. Over tid er udviklingen gået fra en mangel på sammenhæng mellem lykke og indkomst i de første analyser på området til en erkendelse af, at der – konsistent med økonomisk teori – dominerende er tale om en positiv sammenhæng, hvor selv vurderet lykke opfattes som et mål for nytte. Påvirkningen af lykke fra et mål for indkomsten kan være direkte fra egen indkomst, eller fra relativ indkomst eller formue. Samtidig er det et klart resultat, at en række andre faktorer er vigtige for den rapporterede lykke. Flere undersøgelser finder, at andre faktorer end indkomsten kan være vigtigere end indkomstvariablen i sig selv. Det gælder alder, køn, familiemæssig situation, arbejdsmarkedsstatus, helbred og uddannelse. Desuden finder nyere analyser en tendens til mindre ulighed i fordelingen af lykke. Endelig findes en tendens til, at ulighed i indkomstfordelingen kan påvirke den rapporterede lykke negativt. Det gælder mest klart i USA, hvor uligheden er steget markant i de senere år.

LITTERATUR

- Alesina, A., R. Di Tella & R. MacCulloch. 2004. Inequality and happiness: are Europeans and Americans different. *Journal of Public Economics*, vol. 88: 2009-2042.
- Ball, R. & K. Chernova. 2008. Absolute Income, Relative Income, and Happiness. *Social Indicators Research*, 88: 497-529.
- Bjørnskov, C., N. Datta Gupta & P.J. Pedersen. 2008. What Buys Happiness? Analyzing Trends in Subjective Well-Being in 15 European Countries, 1973-2002. *Journal of Happiness Studies*, 9: 317-330.
- Blanchflower, D.G. & A.J. Oswald. 2004. Well-being over time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*, 88: 1359-1386.
- Caporale, G.M., Y. Georgellis, N. Tsitsianis & Y.P. Yin. 2009. Income and Happiness Across Europe: Do Reference Values Matter? *Journal of Economic Psychology*, 30, 1: 42-51.
- Clark, A.E., P. Frijters & M.A. Shields. 2008. Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation of the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature*, Vol. XLVI, Number 1: 95-144.
- Clark, A.E., S. Flèche & C. Senik-Leygonie. 2012. *The Great Happiness Moderation*. IZA Discussion Paper No. 6761. Bonn.
- Di Tella, R. & R. MacCulloch. 2008. *Happiness Adaptation to Income Beyond »Basic Needs«*. NBER WP 14359.
- Easterlin, R.A. 1974. Does Economic Growth Improve the Human Lot? In P.A. David & M.W. Reder (eds) *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramowitz*. Academic Press. New York.
- Easterlin, R.A. 1995. Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? *Journal of Economic Behavior and Organisation*, 27(1): 35-47.
- Eurofound. 2013. *Third European Quality of Life Survey – Quality of life in Europe: Subjective well-being*. Publication Office of the European Union, Luxembourg.
- Ferrer-i-Carbonell, A. 2005. Income and Well-Being: An Empirical Analysis of the Comparison Income Effect. *Journal of Public Economics*, 89(5-6): 997-1019.
- Frey, B.S. & A. Stutzer. 2002. What Can Economists Learn from Happiness Research? *Journal of Economic Literature*, 40(2): 402-35.
- Frijters, P., J. P. Haisken-De-New & M.A. Shields. 2004. Money does Matter! Evidence from Increasing Real Income and Life Satisfaction in East Germany Following Reunification. *American Economic Review*, 94(3): 730-740.
- Headey, B. 2006. *Extending Dynamic Equilibrium Theory to Account for Both Short Run Stability and Long Term Change*. DIW DP 607. Berlin.
- Headey, B., R. Muffels & M. Wooden. 2008. Money Does not Buy Happiness: Or Does it? A Reassessment Based on the Combined Effects of Wealth, Income and Consumption. *Social Indicators Research*, Vol. 87, No. 1: 65-82.
- OECD. 2013. *How's Life? 2013. Measuring Well-Being*. Paris.
- Oishi, S., S. Kesebir & E. Diener. 2011. Income Inequality and Happiness. *Psychological Science*, vol 22(9): 1095-1100.
- Pedersen, P.J. & T.D. Schmidt. 2011. Happiness in Europe. Cross-country differences in the determinants of satisfaction with main activity. *The Journal of Socio-Economics*, 40, 480-489.
- Powdthavee, N. 2009. *How Much Does Money Really Matter? Estimating the Causal Effects of Income on Happiness*. Department of Economics & Related Studies, University of York.
- Scoppa, V. & M. Ponzio. 2008. An Empirical Study of Happiness in Italy. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, Vol. 8: Iss 1 (contributions)
- Stevenson, B. & J. Wolfers. 2008a. *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox*. IZA DP No. 3654.
- Stevenson, B. & J. Wolfers. 2008b. Happiness Inequality in the United States. *Journal of Legal Studies*, vol. 37 (June 2008): 533-579.
- Stevenson, B. & J. Wolfers. 2009. The Paradox of Declining Female Happiness. *American Economic Journal: Economic Policy*, vol. 1(2): 190-225.
- Stevenson, B. & J. Wolfers. 2013. *Subjective Well-Being and Income: Is There Any Evidence of Satiation?*. NBER Working Paper No. w18992.
- Weiss, A.S., J.E. King, M. Inoue-Murayama, T. Matsuzawa & A.J. Oswald. Evidence for a midlife crisis in great apes consistent with the U-shape in human well-being. *Proceedings of the National Academy of Science*. www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1212592109
- Wilkinson, R. & K. Pickett. 2010. *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*. Penguin Books. London.

Handel med kropsdele

– Kommmercialiseringens etiske grænse?

Handel med kropsdele kan ses som løsningen på en række problemer for køber og sælger og som en udfoldelse af ejendomsretten over kroppen. Artiklen problematiserer kommerialiseringen af kroppen med afsæt i overvejelser om værdighed og udnyttelse og om markeders forudsætninger og effekter.

THOMAS PLOUG

professor mso, afdelingsleder
Medlem af Det Ethiske Råd,
Forskningscenter for etik i praksis,
Institut for Kommunikation,
Aalborg Universitet

KIRSTEN HALSNÆS

professor,
Medlem af Det Ethiske Råd,
DTU Management Engineering,
System Analyse,
Danmarks Tekniske Universitet

INDLEDNING – KOMMERCIALISERING

Kommerialisering har ingen indlysende grænse. Handel med varer og tjenesteydelser kan uden videre udstrækkes til at inkludere mennesket – menneskekroppen og dens dele. Kommmercialisering af kroppen og dens dele er heller ikke forbundet med uoverstigelige praktiske vanskeligheder, og vi ser i disse år en stærk stigning i sådanne markeder, hvor økonomisk svage mennesker udbyder kropsdele gennem mellemænd eller institutioner til økonomisk privilegerede. Den medicinske videnskab og teknologi muliggør en lang række transaktioner af kropsdele, som for blot få årtier siden var utænkelige. Endelig er der stærke etiske grunde til at kommercialisere kroppen. En lang række forskellige anvendelser af kroppen og kropsdele vil kunne hjælpe mennesker med velbeskrevne sygdomme og i det hele taget afhjælpe problemer med negativ effekt på menneskers livskvalitet. Et vigtigt argument for at tillade salg af kropsdele har desuden været, at kommerialiseringen er i fin overensstemmelse med den enkeltes ejendomsret til sin krop og dermed retten til at udbyde kropsdele på et marked.

Vi diskuterer og problematiserer i denne artikel tanken om et etisk forsvarligt marked for handel med kroppen og kropsdele. Artiklen tager afsæt i Det Ethiske Råds nyligt udgivne rapport om Kommmercialisering af kroppen – som vi har bidraget til som henholdsvis formand for arbejdsgruppen og som medlem af rådet – men uddyber og videreudvikler de centrale argumenter og konklusioner og sætter dem ind i en markeds-mæssig sammenhæng. Artiklen falder i tre dele. I den første del eksemplificeres kommerialisering af kroppen. I den anden del problematiseres kommerialisering med reference til markeds-

begrebet og begreberne om menneskelig værdighed og udnyttelse. I artiklens sidste del overvejes rimeligheden af forskellige former for markeds-mæssig regulering af området.

KOMMERCIALISERING AF KROPPEN – FERTILITETSINDUSTRI, SURROGATMODERSKAB OG ORGANHANDEL

Det Ethiske Råds rapport om kommerialisering af kroppen behandler en række etiske problemstillinger ved salg af kropsdele og tager her udgangspunkt i tre cases nemlig salg af æg, surrogatmoderskab og nyrer til transplantation. Alle tre områder vedrører på forskellig måde salg af kropsdele. De er valgt, fordi de adskiller sig på nogle etiske relevante parametre. Køb af ubefrugtede æg og 'leje' af livmødre (surrogatmoderskab) indebærer forskellige former for indgreb i en kvindes krop, og er som sådan forbundet med forskellige risici og belastning af kvinden. Æg findes i en mængde, der sandsynliggør, at man kan undvære nogle – dog er selve indgrebet for at fjerne dem ikke uden risiko og kan medføre skader. Gennemførelse af surrogatmoderskab påfører sædvanligvis ikke kvinden skader ud over den fysiske belastning, som en graviditet udgør – dog kan flerfoldsgraviditeter og kejsersnit, som er en meget hyppigt anvendt forløsningsmetode med omkring 80 % i nogle undersøgelser, øge kvindens risiko ved fremtidige graviditeter, og kan medføre senskader på hendes helbred. Anderledes forholder det sig med salg af organer. De fleste og mest veldokumenterede tilfælde vedrører handel med nyrer. Her er donoren fysisk værre stillet efter salget, da operationerne i reglen foregår under mindre end optimale forhold, og der spares på efterbe-

handlingerne. Mange oplever blandt andet fysisk svækkelse og nedsat funktionsevne.

Alle tre former for salg af kroppen og kropsdele sker typisk på tværs af landegrænser. I Spanien er der et betydeligt marked knyttet til salg af æg, som også danskere benytter sig af. Kommercielt rugemoderskab forekommer i visse amerikanske stater og er udbredt i Indien. Organhandel er tilladt i Iran, og der er rapporter om organhandel i en lang række lande på verdensplan.

Behandlingsturisme som bredere fænomen kan ses som en del af disse års globalisering af markederne; udflytning af produktionen fra især vestlige lande til lande med lave lønomkostninger har taget fart siden 1970'erne. Udviklingen er gået fra outsourcing af ufaglærte job til at også mere specialiserede funktioner i dag flytter til lavtlønslande. Mange har dog betragtet det medicinske område som et, der ikke i større omfang ville blive omfattet af udflytningen til billigere lande. Det ville blandt andet kræve, at patienterne skal være villige til at rejse, i mange tilfælde langt, for at få foretaget behandlinger i andre lande. Udover risikoen ved at transportere syge mennesker, involverer dette også usikkerheder vedrørende kvaliteten af behandlingen og manglende mulighed for at gøre ansvar gældende, hvis der opstår komplikationer. Alligevel har faktorer som udvikling af billig transport, hurtig informationsudveksling og den generelle globalisering i de senere år gjort medicinske ydelser til en vare, som handles på det internationale marked, og hvor mange lande er ivrige efter at få del i den voksende industri (McMahon 2013).

KOMMERCIALISERINGENS ETIK – VÆRDIGHED OG UDNYTTELSE

Værdighed

Et centralt begreb i diskussionen af kommercialisering af menneskekroppen og dens dele, er begrebet om menneskelig værdighed. Den grundlæggende tanke er, at mennesket har en særlig iboende værdi – en særlig moralsk status – som skal anerkendes og respekteres. FN's menneskerettighedserklæring fra 1948 indledes således med ordene:

Da anerkendelse af den mennesket iboende værdighed og af de lige og ufortabelige rettigheder for alle medlemmer af den menneskelige familie er grundlaget for frihed, retfærdighed og fred i verden, ...

I Europarådets konvention om menneskerettigheder og biomedicin siges i artikel 1:

Parterne i denne konvention skal beskytte alle menneskers værdighed og identitet og skal uden forskelsbehandling garantere alle respekt for deres integritet og andre rettigheder og frihedsrettigheder med hensyn til anvendelsen af biologi og medicin.

Relevansen af begrebet værdighed for en diskussion af kommercialisering af kroppen, afhænger i sagens natur af, hvad der

mere præcist skal forstås ved dette begreb, herunder hvordan man kan tænkes at krænke menneskets værdighed som sådan.

Filosoffen Immanuel Kant knytter menneskets værdighed sammen med menneskets evne til og mulighed for at agere autonomt (Kant 1998). Ved autonomi forstås evnen til med fornuften at forme egne mål og værdier og at lade viljen, og dermed i sidste ende handling, bestemme af disse. Autonomi er kort sagt udfoldelsen af egen fornuft og vilje. Det fundamentale etiske princip i den kantianske tænkning er respekten for autonomi. I en formulering af det fundamentale etiske krav hedder det, at menneskeligheden i en selv og andre aldrig blot må behandles som middel (Kant 1998). At intervenere i et andet menneskes liv på en måde, hvorved det gøres til et instrument for realiseringen af egne mål er at begrænse dets mulighed for at udfolde sig som et autonomt væsen. Bemærk, at denne instrumentalisering både kan ske ved en upassende indflydelse på menneskets udfoldelse af fornuft i processen med at forme egne mål og værdier, men også i processen med at realisere disse mål og værdier i handling. Det kantianske princip funderer altså i realiteten et krav om frihed fra påvirkning, der dels obstruerer muligheden for at forme egne mål og værdier, dels fratager et individ muligheden for at handle på disse mål og værdier. Centralt i denne sammenhæng er det imidlertid først og fremmest, at respekten for autonomi ifølge Kant dybest set er respekt for menneskets værdighed.

Den tætte sammenknytning af værdighed og autonomi er for nylig blevet anfægtet på baggrund af tankeeksperiment refereret til som »The happy slave« (Dan-Cohen 2002). Tankeeksperimentet går i al sin enkelhed ud på at forestille sig et menneske, der frivilligt indgår i en slaverelation, og for hvem, der er velfærd og glæde (livskvalitet) forbundet med at være i en sådan relation. Personen kunne være tiltrukket af det enkle (asketiske) liv forbundet med slaveriet. Spørgsmålet er, om der i denne situation er noget forkert i slaveriet. Er det forkert at behandle en sådan slave som slave med fysisk hårdt arbejde, afstraffelse og anden fornædelse? Et bekræftende svar udfordrer den kantianske tankegang. Det er således ikke klart, at man krænker personens autonomi. Den pågældende slave er jo efter moden overvejelse frivilligt indgået i relationen. Man kunne måske argumentere for, at den frivillige slave trods alt har færre muligheder i slaveriet end vedkommende ellers ville have haft, og dermed har reduceret autonomi. Det er imidlertid ikke klart, at beskyttelsen af autonomien ikke knytter sig til det første valg af at indgå i slaverelationen. Uden sammenligning i øvrigt så vil en hvilken som helst jobkontrakt således også begrænse handlemulighederne i sammenligning med sættet af handlemulighederne før underskrivelsen af kontrakten, men autonomien vil være beskyttet så længe kontraktunderskrivelsen er et udtryk for en frivillig handling. Desuden kunne man jo konstruere eksperimentet således, at slaven til enhver tid har mulighed for at forlade tilværelsen som slave. Den kantianske tænkning ser ud til at komme til kort i forhold til at afklare, hvad der kunne være galt med at behandle den frivillige slave som slave.

En utilitaristisk tænkning kommer også til kort. Påbuddet om at generere mest mulig nytte til flest mulige mennesker, problematiserer i sig selv på ingen måde at behandle den frivillige og glade slave som slave. Faktisk vil princippet i sig selv ikke entydigt kunne bruges til at problematisere en klassisk slaveinstitution (Dan-Cohen 2002). Hvis en sådan institution genererer mere nytte til flere mennesker end alternativerne, så vil eksistensen være retfærdiggjort. I tankeeksperimentet er situationen imidlertid skærpet. Vi skal jo forestille os en frivillig og glad slave. Der skal gøres en række antagelser for, at en nyttemaksimerende tilgang ikke vil tilsige, at et sådant slaveri er retfærdiggjort.

Hvis man mener, at der er et etisk problem knyttet til at behandle den frivillige som slave, bliver man altså nødt til at introducere andre principper end kravene om ikke-instrumentalisering og nyttemaksimering. Det er nærliggende at mene, at problemet med at behandle den frivillige som slave, at man derved krænker personens værdighed, hvor værdighed er knyttet til noget andet og mere end autonomi. Slaveriet indebærer en fornedrende og nedværdigende behandling af et andet menneske på en række punkter – fx gennem afstraffelse, dårlige leve- og arbejdsbetingelser, sproglig nedgørelse osv.

Tankeeksperimentet viser, at der i den traditionelle moralfilosofiske tænkning ikke er begrebslige ressourcer til at problematisere eksempler som den frivillige slave, men giver ikke noget entydigt svar på, hvad et princip om menneskelig værdighed så mere specifikt beskytter mod. Med slaven som eksempel kan vi tage nogle skridt i retning af at præcisere, hvad nedværdigelsen er knyttet til. En mere generel og abstrakt udfyldning af værdighedsbegrebet er imidlertid vanskelig. Et muligt bud – som synes at harmonere med vores brug af begrebet – er at sige, at vi med nedværdigelse refererer til måder at behandle andre mennesker på, hvorved de reduceres til noget andet end mennesker, der har krav på respekt. Nedværdigelse finder sted, når vi fx tingsligger eller vareliggør mennesker i sprog og handlinger. Værdighedstanken bliver på denne måde relevant for temaet om kommercialiseringen af kroppen og dens dele. En kommercialisering af kroppen indebærer jo lige præcis på abstrakt plan en vareliggørelse af mennesket. Lige så klart dette er på abstrakt plan, lige så uklart er det imidlertid på det konkrete plan. I forhold til den praktiske virkelighed er det således nærliggende at spørge, om der finder en problematisk nedværdigelse af mennesket sted i forbindelse med en fertilitetsindustri, der sælger sæd og æg? Det synes ikke klart at være tilfældet. Omvendt er det måske mere klart, at handel med organer rummer en reducerende tilgang til et andet menneske.

I Det etiske råds arbejde med temaet om kommercialisering af kroppen og dens dele har vi tillagt værdighedstanken vægt. Først og fremmest i en kantiansk fortolkning, hvor det handler om ikke-instrumentalisering og beskyttelse af autonomi. Det er afgørende, at handlinger og transaktioner af denne karakter er frivillige. Men vi har også åbnet op for, at der kan være praksisser, som kan være nedværdigende i kraft af at reducere mennesket til noget andet end menneske.

Værdighed og marked

Vareliggørelse af mennesker sætter selve diskussionen om markedet i en central rolle, da handel med kropsdele forudsætter, at der etableres en form for marked, hvor sælgere kan møde købere. Markedet spiller som begreb en nøglerolle i økonomisk teori gennem dets rolle som en effektiv allokeringsmekanisme – en slags usynlig hånd – som introduceret af Adam Smith i hans berømte værk *Nationernes Velstand* i 1776 (Smith 1981). Udgangspunktet for Smith er, at det enkelte menneske skal være den primært ansvarlige for egne valg og disse konsekvenser, hvilket jo kan tolkes som et argument for at tillade kommercialisering af kroppen. Det er imidlertid vigtigt at se disse anbefalinger i den etiske historiske sammenhæng, som Smiths værk blev skrevet i. Forudsætningen for den enkeltes valg var her en kristen moralfilosofi, og disse principper var grundlæggende forudsætninger for den enkeltes valg og dermed for markeder. Det indebærer også i forlængelse heraf, at udstrækningen af markeder ville være begrænset af, hvad der var moralsk forsvarligt både for den enkelte og for samfundet. Det er vigtigt her at holde sig for øje, at der altså ikke er tale om, at markedet fungerer i en slags vakuum – frihedsbegreberne er ikke absolutte, de er betinget af samfundsmæssige værdier og etik, herunder også beskyttelsen af personlig autonomi og menneskets værdighed. En fremskrivning af disse betingelser for markeder til nutiden indebærer, at et område som handel med kropsdele må måles i forhold til moralske grænser for de involverede parter, og en særlig komplikation er her, at der er tale om en transaktion, som i praksis foregår mellem købere og sælgere fra lande med forskellige religiøse baggrunde.

Udnyttelse

Et andet centralt tema i diskussionen af kommercialiseringen af kroppen og dens dele er udnyttelse. Udnyttelse af mennesker anses almindeligvis for etisk problematisk. Udnyttelse antager imidlertid forskellige former, og det etisk problematiske knytter sig til forskellige træk ved de forskellige former for udnyttelse. I det følgende stilles skarpt på de træk ved udnyttelse, som har været centrale i Det etiske råds overvejelser.

Udnyttelse kan tentativt defineres som det, at en person A drager en urimelig fordel af B (Wertheimer 1999). Udnyttelse er blevet knyttet sammen med betingelser om, 1) at A har en ressource, som B ikke har, 2) at B har behov for denne ressource, 3) at B er afhængig af A for at få denne ressource, 4) at A har kontrollen over den relevante ressource (Goodin 1988). Uagtet at disse betingelser kan være inadækvate, så indfanger de det væsentlige træk, at udnyttelse ofte sker, hvor der er en asymmetrisk relation mellem mennesker. Det vil sige, hvor den ene part er i en ugunstig situation og er afhængig af andres ressourcer for at komme ud af sin situation. Både definition og betingelser åbner også for, at udnyttelse ikke er tilsigtet. Udnyttelse kan godt finde sted uden, at der har været en intention om at drage en urimelig fordel af en asymmetrisk relation.

Definitionen og betingelser åbner også for, at den udnyttede part, dvs. B, kan drage fordel af at blive udnyttet. Vi kan således skelne mellem udnyttelse, der er til skade for den udnyttede

og udnyttelse, som giver den udnyttede en fordel (Feinberg 1990). Endelig udelukker definition og betingelser ikke, at den udnyttede part, dvs. B, faktisk kan give informeret samtykke til den transaktion, der konstituerer udnyttelsen (Feinberg 1990). Vi får på denne måde forskellige former for udnyttelse, hvor der ikke kan synes tvivl om, at den mest problematiske form for udnyttelse er den, hvor den udnyttede skades, og hvortil der ikke er givet samtykke. Slaveri forekommer at være godt eksempel på dette. Omvendt er den mindst problematiske form for udnyttelse den, hvor den udnyttede drage fordel af en transaktion, hvortil der er givet informeret samtykke. En sælger, der hæver prisen på paraplyer i regnvejr med en faktor 100, kunne hævdes at være et eksempel på det sidste.

Udnyttelsesbegrebet er særligt relevant i forhold til kommercielt surrogatmoderskab og organhandel. Der rejser sig i den forbindelse tre centrale spørgsmål: 1) Er surrogatmoderskab og organhandel til skade for surrogatmoderen og organsælgeren? 2) Kan de afgive et gyldigt informeret samtykke? 3) Hvad er en rimelig prissætning af deres bidrag? Hvert af de tre spørgsmål behandles neden for.

Skadesbegrebet

Spørgsmålet om skaden på donorerne forudsætter et klart defineret begreb om skade. Centralt i diskussionen står den tanke, at skade er at begrænse eller blokere et individs muligheder for at realisere sig selv (Feinberg 1987; Feinberg 1990). Det afgørende i forhold til at afgøre, om surrogatmoderskab eller organhandel er til skade er således at afklare, om den enkelte »donor« har en *ex ante* præference for at indgå i transaktionen. Det er klart, at der kan være elementer af transaktionen – fx graviditeten eller operationen – som kan være helt eller delvist uønskede, men det afgørende er, om der *samlet set* er en præference for at indgå i transaktionen, og at denne præference er baseret på dækkende informationer om konsekvenserne af at indgå i en transaktion. I givet fald er transaktionens omkostninger og fordele klarlagt. Hertil kunne man naturligvis indvende, at det er vanskeligt for enkeltindivider at overskue konsekvenserne af de pågældende transaktioner. Surrogatmødre og organdonorer kan fejlvurdere den fysiske og psykiske belastning forbundet med at indgå i en transaktion, der vil påvirke deres liv over en længere periode, og det kunne lede dem til fejlagtigt at foretrække en transaktion, der samlet set ikke ville være konsistent med deres sæt af præferencer. Det er klart, at problemet med en fejlagtig vurdering af risici og værdisætningen af disse er afhængig af andre forhold såsom den information om risici, erfaringer og viden om indgreb, og ikke mindst af det gode/den betaling, der vil være til rådighed i situationen.

Alternativt kunne man introducere en slags standard for, hvordan skader og risiko for skader på menneskets krop og psyke skulle beskrives for købere såvel som sælgere. Et sådant begreb kunne lægge vægten på det ubehag og den smerte, den umiddelbare skade på menneskets krop og den risiko for død, der er associeret med både surrogatmoderskab og organhandel. Der kunne også lægges vægt på den psykiske belastning, der kan være knyttet til at skulle afgive sit barn eller at leve i frygt for

at skulle mangle et organ. En sådan skade vil være vanskelig at værdisætte – og det vil følgelig være vanskeligt at foretage en afvejning af, om der samlet set vil være et gode for den enkelte at indgå i transaktionen. Valget mellem en subjektiv og objektiv standard for skade er vanskelig, og den empiriske kortlægning af negative effekter af kommercielt surrogatmoderskab og organhandel er utilstrækkelig. På den baggrund – og i lyset af de omstændigheder, hvorunder en beslutning om surrogatmoderskab og organhandel træffes og efterfølgende realiseres – kunne man af forsigtighedsgrunde foretrække, at der defineres en slags behandlingsmæssige standarder. Bemærk, at sådanne standarder allerede anlægges for behandlinger i den danske sundhedssektor, hvor der er objektive/intersubjektive standarder for, hvornår man udsætter en patient for en urimelig risiko. Det anses således fx for en urimelig risiko, hvis man genanvender en kanyler.

Informeret samtykke

Med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt »donorerne« kan afgive et gyldigt informeret samtykke, bliver det først og fremmest relevant at afklare, hvad et gyldigt samtykke forudsætter. I litteraturen findes tre standardkrav til et gyldigt samtykke (Faden and Beauchamp 1986; Buchanan 2004; Freedman 1981):

1. Personen skal være beslutningsdygtig, dvs. være i stand til reflektere over handlingsmuligheder og på den baggrund træffe en beslutning.
2. Personen skal være adækvat informeret og have forstået informationen.
3. Personen skal afgive sit samtykke frivilligt, dvs. uden tvang, manipulation og anden upassende indflydelse.

I forhold til spørgsmålet om, hvorvidt kommercielt surrogatmoderskab og organhandel kvalificerer sig som en mere eller mindre problematisk form for udnyttelse, er det først og fremmest relevant at se på betingelserne 2 og 3. Flere ting indikerer, at kravet om adækvat information *de facto* ikke opfyldes i dele af den eksisterende handel med kroppen og kropsdele. Organhandel foregår således med undtagelse af et enkelt land – Iran – illegalt. Kommercielle rugemoderskaber i fx Indien har ofte en række mellemmand. Om begge typer af transaktioner gælder, at der er betragtelige midler involveret, som alt andet lige giver en række mennesker et stærkt incitament til at give præcis den information, der øger sandsynligheden for en transaktion snarere end at give den information, der gør surrogatmoderen eller organsælgeren i stand til afgøre, om transaktionen er i overensstemmelse med hans eller hendes mål og værdier. Principielt set er der dog ikke noget til hinder for, at der kunne gives adækvat information.

Betingelse 3 præciserer, at et samtykke ikke må være givet under tvang eller anden upassende indflydelse. Traditionelt skelnes mellem fysisk tvang og kommunikativ tvang. Medens begrebet om fysisk tvang er selvforklarende, kræver tanken om kommunikativ tvang en præcisering. Kommunikativ tvang er tvang udøvet gennem sproglige handlinger. Standardeksemplet

er en bevæbnet røver, der truer sit offer med ordene »giv mig dine penge eller jeg slår dig ihjel« (Nozick 1969; Wertheimer 1990; Gorr 1986). Spørgsmålet er her, om de normale omstændigheder er, at B drukner eller at A intervenserer og redder B – eller om de normale omstændigheder slet ikke inkluderer A. Hvis de normale omstændigheder er, at A intervenserer, er A's forslag tvingende, idet han truer med at stille B dårligere end B ellers normalt ville være stillet – ellers er A's forslag et ikke-tingende tilbud. Et alternativt forslag ville være at bruge en moralsk/etisk grundlinje ifølge hvilken et forslag er tvingende, hvis det indebærer at stille en person dårligere end personen burde være stillet (Wertheimer 1990). Ved anvendelse af en moralsk/etisk grundlinje, bliver A's forslag om at redde B, hvis denne efterfølgende betaler 10.000 \$, til et tvingende forslag – dvs. et forslag, der kompromiterer frivilligheden – fordi det stiller B dårligere end B ville være stillet, hvis A levede op til sin moralske forpligtelse om at hjælpe mennesker i nød.

Disse overvejelser om tvang i en kommunikativ form er relevante for diskussionen af både kommercielt surrogatmoderskab og organhandel. Mange mennesker, der overvejer at stille sig til rådighed som surrogatmødre og sælge organer lever således under depriverede socio-økonomiske vilkår. Spørgsmålet er derfor, om deres samtykke til den relevante transaktion kan betragtes som frivilligt. Overvejelserne om kommunikativ tvang viser, at dette hænger sammen med spørgsmålet om, hvordan de burde være stillet. Det hænger kort sagt sammen med spørgsmålet om, hvorvidt det enkelte barnløse forældrepar og organkøber (og verdenssamfundet) har en pligt til at hjælpe den forarmede surrogatmoder eller organdonor. Hvis der er en sådan pligt, vil tilbuddet om en økonomisk gevinst kunne betragtes som kompromitterende for frivilligheden af samtykket om at indgå i denne transaktion.

Hvor det kan forekomme en vanskelig argumentation, at forslaget om en økonomisk gevinst ved brugen af surrogatmødre eller organdonorer kan betragtes som et forslag, der kompromiterer frivilligheden af samtykket ved at være en form for kommunikativ tvang, synes det formentlig mere nærliggende, at tilbuddet kan kompromitere frivilligheden ved at være et forførende tilbud. Lad os sige, at A's tilbud til B er forførende, hvis det reducerer eller ødelægger B's evne til at foretage en rimelig vurdering af hans eller hendes langsigtede interesser (Wertheimer 1999; Wertheimer 2008). Tanken er, at de umiddelbare gevinster ved en given transaktion kan være så store, at det giver anledning til en undervurdering af omkostningerne forbundet med transaktionen og dermed i sidste ende kan føre til et valg, der ikke fremmer personens egentlige interesser. Sagt lidt anderledes kan forførende tilbud svække dømmekraften. I forhold til kommercielt surrogatmoderskab og organdonation, forekommer det rimeligt at anføre, at de beløb, der angiveligt betales for surrogatmoderskaber og organer forskellige steder i verden, er betydelige i lyset af de generelle socio-økonomiske forhold i disse lande – og ikke mindst i lyset af de enkelte surrogatmødres og organdonorers situation.

Fairness

Det tredje spørgsmål stiller skarpt på det forhold ved udnyttelse, at den kræver, at person A, dvs. udnyttenden, drager en urimelig fordel af person B, dvs. den udnyttede. Dette kan fx ske ved en urimelig prissætning af den ressource, der udveksles i transaktionen, og det kan være udtryk for, at markeder ikke er velfungerende, og at købere eller mellemmand for handel med kropsdele har markedsmagt. I forhold til diskussionen omkring kommercielt rugemoderskab og organhandel, er der det vanskeligt at forestille sig, at der vil være tale om velfungerende markeder. Mere konkret kan en række forhold give grund til at frygte, at prissætningen ikke i så høj grad tilgodeser sælgerne. Det forhold, 1) at flere kvinder og organsælgere er i vanskelige socio-økonomiske vilkår, 2) at der givetvis vil være et pres fra familien til at finde løsninger på den vanskelig socio-økonomiske situation, 3) at der efter alt at dømme er et vist udbud af både surrogatmødre og organer, og 4) at mellemmand måske i betydeligt omfang indkasserer transaktionsgodet, giver surrogatmoderen og organsælgeren en dårlig forhandlingsposition og med dermed følgende negative fordelings effekter. Vi har ikke konkret analyseret fordelings effekterne, og vil derfor nøjes med at konstatere, at stigende indkomster fra salg af kropsdele kunne øge omfanget af transaktioner, og kunne – til trods for måske at være i tråd med etisk begrundede fordelingsprincipper – øge problemet med skade, ufrivillighed og troværdighed af information, som beskrevet ovenfor.

Som beskrevet i indledningen kan udnyttelse karakteriseres alt efter, dels om den er til skade eller gavn for den udnyttede, dels om der foreligger et informeret samtykke til transaktionen. Vi har i dette afsnit problematiseret surrogatmoderskab og organdonation ved at vise, at teoretiske overvejelser i lyset af den begrænsede empiri, der foreligger, giver anledning til at tro, at surrogatmoderskab og organhandel kan betragtes som skadelige og ikke-frivillige transaktioner.

Regulering af fertilitetsturisme, surrogatmoderskab og organhandel

Som tidligere omtalt spiller markeder en nøglerolle som effektiv allokationsmekanisme. Det er her relevant at fremhæve nogle vigtige grundbetingelser for velfungerende markeder set i forhold til handel med kropsdele, som basis for en diskussion af, hvorvidt økonomisk regulering kan have en positiv etisk funktion i forhold til markederne for handel med menneskekroppe. Ideen med markeder er, at købere og sælgere let kan mødes omkring handel af produkter. Det indebærer, at der er mange købere og sælgere, så ingen af dem kan dominere betingelser og prisfastsættelse, og at de let kan gennemskue kvaliteten af det omsatte produkt. Her er vi allerede inde i betydelige vanskeligheder i forbindelse med salg af kropsdele. Handelen foregår typisk gennem en slags mellemmand i udviklingslande, og der kan være en tendens til, at sælgerne kun får en meget lille andel af indtægterne ved transaktionerne. Yderligere kan det være svært for købere at gennemskue kvaliteten af kropsdelene, som er til salg. Der kan være tale om komplicerede medicinske forhold, og modtagerne af kropsdele har vanskeligt ved på egen hånd at kunne vurdere kvaliteten af æg, rugemo-

derskaber, eller organer. I økonomisk jargon, kan man dermed sige, at der er tale om en række markedsfejl, de omsatte goder er ikke homogene, konkurrencen er mangelfuld, og der er høje transaktionsomkostninger.

Et markedsliberalistisk synspunkt kunne da i forlængelse heraf foreslå, at transaktionsomkostningerne nedsættes ved, at der etableres en form for certificeringssystem for handel med kropsdele, hvor produkterne gøres mere gennemskuelige og produktkvaliteten sikres gennem eksempelvis kriterier for, hvordan donorer og rugemødre skulle behandles og aflønnes.

Indførelsen af et certificeringssystem kunne måske i nogen udstrækning sikre bedre vilkår for sælgere af kropsdele gene-

relt, men de tidligere etiske argumenter omkring værdighed og udnyttelse, herunder problemet med frivillighed, ville stadig stå tilbage – og muligvis endda vokse. At nedbringe transaktionsomkostningerne på markederne for kropsdele vil således kunne medføre en stigning i udbud og efterspørgsel. Set i en juridisk sammenhæng, kan det også bemærkes, at styrkelse af et marked for handel med kropsdele ville være i modstrid med national lovgivning, som forbyder borgernes deltagelse i sådanne aktiviteter. Dermed kunne indførelse af et certificeringssystem få vidtrækkende konsekvenser. Under alle omstændigheder må det konstateres, at effekten af et certificeringssystem på beskyttelsen af den enkelte sælger ikke er entydig.

REFERENCER

- Buchanan, Alec. 2004. »Mental Capacity, Legal Competence and Consent to Treatment.« *Journal of the Royal Society of Medicine* 97 (August): 415-20.
- Dan-Cohen, Meir. 2002. *Harmful Thoughts: Essays on Law, Self, and Morality*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Faden, Ruth R., and Tom L. Beauchamp. 1986. *A History and Theory of Informed Consent*. Oxford: Oxford University Press.
- Feinberg, Joel. 1987. *Harm to Others*. New York: Oxford University Press, USA.
- . 1990. *Harmless Wrongdoing*. New York: Oxford University Press, USA.
- Freedman, B. 1981. »Competence, Marginal and Otherwise Concepts and Ethics.« *International Journal of Law and Psychiatry* 4 (March): 53-72.
- Goodin, Robert. 1988. »Reasons for Welfare: Economic, Sociological, and Political—But Ultimately Moral.« In *Responsibility, Rights, and Welfare*, edited by J. Donald Moon, 19-54. Boulder, Co: Westview Press.
- Gorr, M. 1986. »Toward a Theory of Coercion.« *Canadian Journal of Philosophy* 16 (3): 383-405.
- Kant, Immanuel. 1998. *Kant: Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Edited by Mary J. Gregor. 0. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, D. 2013. *Medical Tourism and Cross-Border Care*. Vol. 2. Nuffield Council on Bioethics Forward Look.
- Nozick, Robert. 1969. »Coercion.« *Philosophy, Science and Method: Essays in Honor of Ernest Nagel*, November, 440-72.
- Smith, Adam. 1981. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edited by R. H. Cambell and Andrew S. Skinner. I-II vols. Indianapolis: Liberty Press.
- Wertheimer, Alan. 1990. *Coercion*. Princeton, New jersey: Princeton University Press.
- . 1999. *Exploitation*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- . 2008. »Exploitation in Clinical Research.« In *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics*, edited by Ezekiel J. Emanuel, Christine Grady, Robert A. Crouch, Reidar K. Lie, Franklin G. Miller, and David Wendler. Oxford: Oxford University Press.

Kærlighed og seksualitet i markedsperspektiv

»Along with the growth of marriage and sex markets at the global and European level, sexualities and intimacies as well as traditional conceptions of the institution of marriage and family have come to the fore.« (Saarinen & Calloni, 2012: 12)

HANNE PETERSEN
professor, dr.jur.
Centre for Comparative and
European Constitutional Studies,
Københavns Universitet

Rekonstitution af ægteskab – individualisering og globalisering

»Eksempel 1: En 53-årig mand ønsker at gifte sig med en 39-årig kvinde. Manden ejer 12 mio. kr. mens kvinden har en gæld på 3 mio. kr. Begge har et særbarn. Manden ønsker at sikre hende mest muligt ved sin død. På den anden side ønsker han også at sikre sig selv mod, at kvinden er mere interesseret i hans penge end i ham selv. Han ønsker derfor at udtage sine penge ved en evt. separation eller skilsmisse ... Manden sikrer sig ved oprettelsen af en ægtepagt om skilsmissesæreje mod, at hun er en »gold digger«.« (Linda Nielsen, *Familieretten*, 2012:134) (Gjellerup, GADS Forlag).

I begyndelsen af det 20. århundrede fik kvinder stemmeret i Norden – i tidsmæssig og politisk tilknytning til de russiske revolutioner i 1905 og 1917 og Første Verdenskrig. De politiske rettigheder gav anledning til en 'modernisering' af den nordiske familielovgivning, hvor mand og hustru formelt set blev ligestillet formueretligt ved fællesejet. Den forudseende Lov om ægteskabets retsvirkninger fra 1925, der fortsat er delvist gældende medførte, at kvinders ulønnede omsorgsarbejde i hjemmet blev sidestillet med mænds lønnede arbejde. Ved ægteskabets opløsning – på dette tidspunkt oftest ved død – blev formuen delt.

Øget kvindelig uddannelses- og erhvervsfrekvens, (lavere) lønindkomst kombineret med velfærdsydelse, større accept af skilsmisser og ugifte samliv gjorde efter anden verdenskrig ægteskabet til en mindre attraktiv forsørgelsesform. Mange kvinder accepterede lavere indtægtsforhold for at kunne forlade utilfredsstillende ægteskaber. (Meget) velhavende mænd skulle fortsat dele deres formuer med ægtefæller i mere kortvarige ægteskaber. I 1990 blev der under KVR-regeringen gennemført en 'særejereform' i Danmark. Parterne i et ægteskab kunne nu indgå forskellige former for aftale (ægtepagt) om, at parternes formue eller dele af den ikke længere skulle være fælleseje, men særeje. Særejeordninger anses normalt for at være mest gunstige for den mest velhavende ægtefælle. Særejereformen blev gennemført meget hurtigt og uden udarbejdelse af en forudgående betænkning. Tidsmæssigt falder reformen sammen med perioden op til Murens fald, der på mange måder forstærkede markedsbetingelsernes betydning også i forhold til ægteskab og seksualitet.

Den traditionelle kønsarbejdsdeling i familien har været under forandring længe, samtidig med at forestillinger og forventninger om et romantisk kærlighedsbaseret ægteskab i vestlig selvforståelse overlever, men ikke (altid) holder i praksis. I 2006 og 2007 havde en række danske aviser og TV-medier artikler om de risikable ægteskaber imellem danske mænd og russiske kvinder. Fra mere beskrivende titler som »*Flere danske mænd*

NOTE 1 Jeg har analyseret debatten i tilknytning til denne DR artikel <http://www.dr.dk/Nyheder/Indland/2006/06/05/020731.htm> i en artikel med titlen »Love in Times of Globalization. Local Legal Cultures under Stress« i Saarinen & Calloni (eds) 2012, s.67-79.

ønsker en russisk kvinde som kone»¹ til advarsler under overskrifter som »Russiske kvinder ribber giftelystne danske mænd. Advokatfirma advarer mod ægteskab med udpekulerede russere« – med et link til en artikel om »Ægtepagt er stadig tabu« og »Danske mænd flås af russiske furier.« Også her advarer advokatrepræsentanter om, at »(j)agten på den eneste ene fører mange danske mænd til Rusland for at finde en kone. Men det, der skulle være lykken, kan gå hen og ende i økonomiske tømmermænd.«

Advokatstanden har utvivlsomt en interesse i at sikre både egne og potentielle klienters økonomiske interesser, men advarslerne vidner også om globaliseringens og nyliberalismens påvirkning af ægteskabet. Det kan i dag opfattes både som et statusforhold, der bestemmer civilstand, rettigheder og forpligtelser, og som en individuel aftale imellem to parter, hvor begge har interesse i at sikre sig bedst muligt og få mest muligt ud af denne aftale.

Det er altovervejende etnisk danske mænd, der bliver gift med russiske kvinder, og det samme gør sig gældende for ægteskaber imellem danskere og thailændere og filippinere. Den globale økonomiske ulighed mellem både verdensdele og køn indikerer, at disse transnationale ægteskaber kan ligne danske ægteskaber fra begyndelsen af det 20. århundrede i henseende til kønsarbejdsdeling og betydningen af privat penge- og omsorgsforsørgelse. Disse ægteskaber har – måske fordi de bygger på traditionelle kulturelle og økonomiske forhold imellem kønnene – ikke givet anledning til samme medieomtale eller moralske panik i Danmark, som (familiesammenføringskrav i) ægteskaber imellem muslimske mænd og muslimske kvinder eller prostitution. Begge de sidste to debatter er konfliktfyldte og opfylder dermed et centralt kriterium for medieinteresse. Både sex og konflikter sælger.

Ægteskab, lønarbejde og formue har historisk været grundlag for økonomisk forsørgelse. Udnyttelse i alle henseender bliver ofte tydelig under økonomiske kriseperioder. Jenny Westerstrand skriver, at den økonomiske krise har givet anledning til en »tsunami af prostitution« i Europa (Westerstrand, 2014:29).

Intime relationer indgås i dag under – og legitimeres af – konkurrence- og markedsideologi. Enkelte tilfælde tyder på at 'råderetten' over den anden ægtefælle fortolkes endog meget vidt, og at grænsen mellem ægteskab og prostitution ikke altid er klar:

»Ægtefællerne kan ikke aftale, at der i deres ægteskab kun kan blive tale om separation efter længere tids uoverensstemmelse ... En aftale om, at hustruen skal stille sig seksuelt til rådighed for mandens forretningsforbindelser, er en åbenbar nullitet. ((Note 3) Se eksempel omtalt i Noe Munck og Finn Taksøe-Jensen: »Særeje«, s. 65, note 11, hvoraf det fremgår, at en aftale herom som led i en æg-

tepagt var blevet tinglyst!!« (Linda Nielsen, *Familieretten*, 2012:222).

Køn & kærlighed, økonomiske teorier og økonomisk krise

»Den bästa investeringen är en rik man', säger en väninna som dumpades av sin Krösus för en 25 år yngre förmåga. Marknaden för rika, gamla män prunkar. 'Det finns ju så många 20-åriga tjejer som vet att tomma a-kassor väntar dem. En senior sponsor är deras enda hopp', säger hon. Hennes bitterhet är begriplig. Efter 23 års äktenskap får hun behålla hemmet, en förlustaffär som varken går att sälja eller behålla i och med de höga fastighetsskatterna. De hade inga barn och därför får hon inget underhåll. Och eftersom hon aldrig behövt jobba har hon varken försäkring eller a-kassa. Som många andre är hon heller inte inskriven på arbetsförmedlingen.

Trots EU:s ambitioner att öka kvinnors sysselsättning har den sjunkit i 22 medlemsländer. I Grekland är nu en fjärdedel av kvinnorna arbetslösa. Bland unga kvinnor är arbetslösheten 64,9%.« (Alexandra Pascalidou: *Kaos- ett grekiskt krislexikon* Atlas 2014, p.165)

Den svensk-græske journalist og mediepersonlighed Alexandra Pascalidou var på Nordisk Forum i juni 2014 i Malmø moderator for en session om »Feministisk økonomi«. I 1988 udgav Marilyn Waring, økonom og tidligere Parlamentsmedlem i New Zealand sin bog *If Women Counted. A New Feminist Economics*, der nogle få år efter blev udgivet på norsk på et dansk forlag (Waring 1992). Ifølge paneldeltager Margunn Bjørnholt, der netop har været medredaktør af *Counting on Marilyn Waring. New Advances in Feminist Economics*, var den oprindelige titel *Counting for Nothing*, som imidlertid senere blev ændret til det mindre radikale spørgsmål.

Marilyn Warings forsøg på at angribe et 'monolitisk modelhegemoni', hvor kun det, der skaber pengeværdi opfattes som værdiskabende,² har haft en vis – men begrænset – indvirkning under markedsøkonomiens dominans. Siden den økonomiske krises gennemslag er behovet for at demystificere neoliberal økonomisk teori steget og tilliden til teorien er yderligere svækket.

Katrine Kielos, svensk økonom og journalist, udgav i 2012 en bog med udgangspunkt i sine overvejelser i forbindelse med dækningen af finanskrisen. Bogen udkom på dansk med en næsten middelalderligt lang titel *Det eneste køn. Om hvorfor du er blevet forført af den økonomiske mand og hvordan det ødelægger dit liv og verdensøkonomien*.

Kielos skriver på den anden side i første kapitel følgende:

»Økonomi er blevet beskrevet som videnskaben om, hvordan man konserverer kærlighed. Grundideen er, at kærlig-

NOTE 2 Citat af Margunn Bjørnholt under Nordisk Forum, 12.6.2014 – egne noter.

hedens ressourcer er knappe – det er besværligt at elske sin næste, for ikke at tale om sin næstes næste. Derfor må vi spare på kærligheden og ikke sløse med den. Bruger vi kærligheden til at drive vores samfund, vil det ikke vare længe, før det ikke er noget tilbage til vores privatliv. Kærlighed er svær at finde – og endnu sværere at opretholde. Økonomerne forestillede sig derfor, at vi var nødt til at organisere vores samfund omkring noget andet.

Hvorfor ikke prøve at bruge egoismen i stedet? Den synes jo at være der til overflod.» (Kielos 2013:12).

Kielos bog er en kritik af Adam Smiths indflydelsesrige nationaløkonomiske og liberale teori, og den nutidige neo-liberale økonomiske teori, der indtil finanskrisen synes »at være lykkedes dér, hvor alle store verdensreligioner har spillet fallit: med at forene menneskeheden i ét stort samfund. Det globale marked« (Kielos 2013:20). Kielos gør ligesom andre (Harkin 2013) opmærksom på, at Adam Smith stort set ikke nævner kvinder i sit værk – til trods for, at han rejser et grundlæggende spørgsmål om »hvordan får du din aftensmad« – og til trods for, at den det meste af hans liv blev sat på bordet af hans mor, som han boede sammen med indtil hendes død, da hun var højt oppe i årene (Petersen 2014).

Kommercialisering af seksualiteten – liberalisme uden grænser?

Nordiskt Forum@NFM2014, 13. jun. »Det är kvinnorna som är de bortglömda i EUs ekonomiska kris. Bl.a. har prostitution ökat lavinartat« @pascalidou på #nf2014³

»Du spurgte mig engang, om der i mit arbejde som luder opstod øjeblikke af ærlighed. Jeg afviste dengang at svare på dit spørgsmål. Men nu, da du har været væk i hundreder af år – en bekendelse: Jeg samler på de spørgsmål du har stillet mig, jeg er så bange for en dag at besvare dem på en måde, jeg synes er tiltrækkelig, så jeg ikke længere kan bilde mig ind at samtale med dig – skal jeg give dig en historie, jeg mener, har lidt med sagen at gøre. Jeg havde engang en kunde, der var jomfru. Da han havde lagt sig oven på mig, spurgte han: Er den inde? Det morede mig at svare ja, selv om det ikke forholdt sig sådan. Nu huggede kunden en tid ud i det tomme rum for til sidst at sperme ud over mit lår. Kan man da snakke om et løgnagtigt samleje? Sådan opfatter jeg det ikke Daniel. Han kneppede med den store fortælling om at kneppe. Han fik, hvad han kom efter. Mig har de alle dage kaldt lystløgner, utilregnelig, men det er ikke min opfattelse, at jeg har løjet. Har jeg så været ærlig. Det ved jeg ikke, Daniel.« (Asta Olivia Nordenhof, *Et ansigt til Emily*, 2012, p.23 og bagsidetekst) (Basilisk Forlag).

Asta Olivia Nordenhofs første roman er beskrevet som autofiktion – måske, måske ikke en beskrivelse af egne erfaringer.

Hendes metarefleksioner over den store fortælling om samlevet, hvor kunden forsøger at realisere en bestemt illusion, kan måske betragtes som en slags dekonstruktion af den prostitutionsdebat, der både i nordisk og europæisk sammenhæng er blevet stærkt polariseret. Stiller Nordenhof sig i et grumset ingen-kvindes-land?

Ikke mindst kristendommen har betragtet seksualitet som syndig, og de monoteistiske religioner har længe fordømt prostitution. Af nyere bibeloversættelser fremgår det, at det gamle testamente ikke blot tager afstand fra »skøger«, men også fra »helligsskøger«. ⁴ Både kærlighed og seksualitet er magtfaktorer, som til alle tider har været æret og frygtet i de fleste samfund. De har et potentiale til at vælte herskende relationer og ordner. Octavio Paz, mexikansk diplomat og forfatter, skriver i værket om *Sor Juana Or The Traps of Faith* (1651-1695), om den mexikanske digter og 'uægte' datter af en adelsmand, der i barokken som meget ung blev optaget som nonne – det eneste kulturelt accepterede forsørgelsesalternativ for kvinder af en vis rang på daværende tidspunkt.

I dag er kirke- og klosterliv ikke en særlig realistisk forsørgelsesmulighed for ret mange af verdens kvinder. Prostitution – det at stille sig frem og stille seksualitet til rådighed imod modydelser – har været en kendt (og mere eller mindre anerkendt) adgang til magt, privilegier, penge og andre af tidens værdier først og fremmest for kvinder i årtusinder. Prostitution har været anset for legitim, (moralisk) forkastelig, kriminaliseret, og legaliseret i forskellige former til forskellige tider. I det globale markedssamfund kræver konkurrencen, at alle stiller sig frem og forsøger at sælge sig selv bedst muligt i alle sammenhænge. Prostituerede thai-kvinder værdsættes højere for deres økonomiske bidrag til familiens forsørgelse, end for at trække sig tilbage fra et økonomisk ansvar ved at gå i kloster (se bl.a. Peach 2006). Thailand rangerer på en tiendeplads over fortrinsvis lavindkomstlande med størst antal prostituerede pr. 1000 indbyggere. Thailand er en af de største destinationer for sexturisme i en verden, hvor man(d) kan rejse fra den ene ende til den anden for at få del i 'oplevelsesøkonomien'.

Den religiøse, politiske og feministiske kritik af prostitution og salg af sex har længe haft relativt begrænset gennemslag overfor den liberale legitimering af det (angiveligt) frie valg. Jenny Westerstrand, Dr. Jur. i folkeret ved Uppsala Universitet, skriver, at Europas stater i 1990'erne stod over for et behov for at møde et ekspanderende prostitutionsmarked med politisk handling. Forekomsten af kvinder i prostitution var øget ikke mindst efter Sovjetunionens og Østblokkens fald, og der var både et etisk og moralsk, et økonomisk og et politisk behov for at regulere. Staterne kunne ikke acceptere *alle* pengegenererende aktiviteter, og de kunne heller ikke undlade at beskatte stærkt pengegenererende aktiviteter. Sverige valgte i 1999 kriminalisering af sexkøb, mens Tyskland og Holland valgte den

NOTE 3 Twitter fra Alexandra Pascalidou under Nordiskt Forum, juni 2014.

NOTE 4 Tak til sognepræst Marianne Aagaard Skovmand for henvisning til skriftsteder omhandlende skøger.

neo-liberale vej. Konsekvensen har blandt andet været, at det svenske sexmarked og andelen af prostitutionskøbende mænd i Sverige er langt lavere, også forholdsmæssigt. Det tyske sexmarked er 60 gange større end Sveriges, selv om befolkningen kun er 10 gange større (Westerstrand 2014:25 & 27).

Tyskland rangerer på en global niendeplads over lande med størst antal prostituerede pr. 1000 indbyggere.⁵ Prostitution/sexarbejde blev legaliseret i 2002 af den rød-grønne regering, og Tyskland tiltrækker i dag både arbejdsløshedstruede østeuropæiske og andre udenlandske kvinder til sexindustrien (se også Schwarzer 2013). En betydelig del af prostitutionen i Europa udføres af udenlandske kvinder. I Tyskland er bordeller i forskellige skalaer skudt op overalt i landet, herunder Europas største bordel Pascha i Köln.⁶ Klientellet kommer kørende i busser fra hele Europa. Legaliseringen har både været begrundet i et ønske om ordnede forhold i sexindustrien og i et ønske om statens adgang til skatteindtægter af en lukrativ virksomhed. Angiveligt er dette ikke rigtig lykkedes, da de prostituerede bl.a. skal betale så høje leje- og andre udgifter for at kunne leje sig ind som 'selvstændige erhvervsdrivende' i de dyre bordeller, at udøverne fortsat er interesserede i en vis illegalitet. De store penge tjenes af menneskehandlere og mellemhånd, fordi traficking er en »low risk-high reward enterprise« for organiseret kriminalitet (Danailova-Trainor & Belser, 2007:4).

Den svenske journalist og debattør Kajsa Ekis Ekman skriver i sin bog *Varat och Varan. Prostitution, surrogatmödraskap och den delade människan* (2011), at det bliver mere og mere almindeligt at hylde det stærke, aktive subjekt og stille det over for det passive svage offer. Hun spørger, hvorfor der er denne rædsel for offeret, og hvorfor det er så vigtigt at fastslå, at prostituerede ikke må være ofre.

»Den nyliberala ordningen hatar offer, liksom alla system som accepterar ojämlikheter. Att tala om den utsatta människan – pekar nämligen på behovet av ett rättvist samhälle och ett socialt skyddsnät. Att tabubelägga offret är ett led i legitimerandet av klassklyftor och könsojämlikheter.« (Ekman 2011:33)

Hun mener, at det udsatte menneske bliver tabuiseret, og at der samtidig skabes en illusion om det usårlige menneske, og at dette er nyliberalismens version af den gamle myte om den 'urstarka slaven' (2011:36). Det er tydeligt i Ekmans bog – som i debatten i øvrigt – at der er en betydelig forskel på diskursen i Danmark og Sverige. Den nyliberale diskurs – og utvivlsomt også den nyliberale økonomiske teori – har længe haft større gennemslagskraft i Danmark i det øvrige Norden. Denne opfattelse slår også igennem i forskningen, hvor mange danske forskere i modsætning til svenske har advaret imod forbud mod købesex (Gaihede 2014) under henvisning til, at

forbud ikke er virkningsfulde. Paradoksalt nok har det meste af en neoliberal verden igennem de seneste årtier accepteret meget omfattende rygeforbud, der er under stadig udvidelse. Hvad er det, der medfører, at nogle forbud accepteres i (dele af) en vestlig liberal offentlighed, mens andre ikke gør det?

I EU-sammenhæng ser den svenske model ud til at vinde frem, som det fremgår af en pressemeddelelse fra EU's komite for kvinders rettigheder og ligestilling, der i februar 2014 udsendte en pressemeddelelse med titlen kaldet »*Punish the client not the prostitute*«

»Rather than blanket legalisation – which has been a disaster in Holland and Germany – we need a more nuanced approach to prostitution, which punishes men who treat women's bodies as a commodity, without criminalising those who are driven into sex work,« said Mary Honeyball (S&D, U.K), who drafted the resolution. »We send a strong signal that the European Parliament is ambitious enough to tackle prostitution head on rather than accepting it as a fact of life.«⁷

Følelser til salg – og merværdi i 'det nye Europa'

Ekman skriver, at den nye prostitution i det 21. århundrede kaldes GFE – girlfriend experience. Det indebærer, at det aftalebaserede betalte møde skal ligne en parrelation så meget som muligt – der skal kyskes, spises middag og konverseres udover samlejet. »Här är gränserna för vad som är säljbart nära upplösning. Hela kvinnans jag ska vara tillgängligt« (Ekman 2011:107). Prostitution/sexarbejde har været i stigning i den nyliberale æra – blandt andet også fordi arbejds- og forsørgelsesmulighederne for unge arbejdsløse kvinder har været faldende (Danailova & Belser 2007) – men man kan næppe sige, at seksuelle relationer fuldt ud domineres af neoliberal økonomisk teori.

Markeds- og varegørelsen af seksualiteten forudsætter måske alligevel en illusion om de 'ægte følelser' i det hele menneske? Er kommercialisering af seksualitet og kærlighed blevet et vigtigt og konfliktfyldt kampfelt for både religiøs, politisk, feministisk og økonomisk teori? Kan den store fortælling om det frie valg ikke uden videre udmanøvrere de store fortællinger om den ægte kærlighed og ligheden mellem kønnene. Hvilke fortællinger har de mest magtfulde (økonomiske) allierede?

Beretningen om udviklingen imod GFE – salg ikke blot af underlivet, men også af følelseslivet – peger måske i retning af en generel udvikling især i 'det nye Europa'. Et stærkt ekspanderet EU er i den postsocialistiske æra præget af både store interne og eksterne økonomiske uligheder. Ikke mindst i Italien og Tyskland, hvor velfærdsstaten er mindre udviklet og kønsarbejdsdelingen i familien mere traditionel, har kvinders adgang

NOTE 5 <http://news.liveandinvestoverseas.com/Lifestyle/the-countries-with-the-most-prostitutes1.html> (29.06. 2014).

NOTE 6 [http://en.wikipedia.org/wiki/Pascha_\(brothel\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Pascha_(brothel)) (29.06. 2014), Se også Schwarzer 2013.

NOTE 7 <http://www.europarl.europa.eu/news/da/news-room/content/20140221IPR36644/html/Punish-the-client-not-the-prostitute> (29.06.2014).

til arbejdsmarkedet forudsat import af andre kvinder, der har kunnet passe børn, passe ældre og stå for hjemmet. Den italienske forsker i migration, Mara Tognetti, beskriver denne udvikling i en artikel om de såkaldte »Badanti« og ændringen af det italienske velfærdsregime (2012). »Badanti« er betegnelsen for kvindelige immigranter, der udfører omsorgsarbejde i private hjem. Den italienske kvindelige filosof, Marina Calloni, overvejer på den baggrund udviklingen fra slaveri i antikken til »tjenerskab« (servitude) i moderniteten, hvor herre/frue og slave/træl (som på Aristoteles og Hegels tid) indgår i et gensidigt afhængigt forhold. Hun diskuterer også, om det omsorgsarbejde der i dag (og tidligere) er blevet udført i private hjem skaber en form for »følelsesmæssig merværdi« (Calloni, 2012:23f).

»As opposed to the material value that a surplus has in the production of industrial goods, the surplus created in daily work in the private sphere is elusive, impalpable, quickly consumable and easily destroyable but valuable in its essence and effects over others. This kind of work transforms itself daily into a sort of *intangible capital*, which is offered or taken in asymmetrically beneficial but functional labor relationships that augment the quality of the family's daily life. Considered from this angle, a re-conceptualisation of the dialectic between the master and the servant from a gender and inter-cultural perspective can permit a better understanding of the non-visible value of the work performed in the household. *This perspective permits a clarification of the surplus that labor contains in the form of emotional bonds and contrasting sentiments exchanged in asymmetric work relationships.* In particular, the multiple effects produced by the work performed by women migrants thus concern the continuous and functional exchange of the role of the giver and the receiver.« (Calloni, 2012:25).

Calloni mener ikke at værdien af emotionelle ressourcer udelukkende kan defineres kommercielt. Deres pris er ikke fastsat af fluktueringen på det finansielle globale marked, men fastsat af behovene hos lokale familier (eller mænd i tilfælde af GFE), der har en aftalemæssig fordel. Slaveri er ikke længere anerkendt som det var i antikken, og tjenerskab er ikke udtryk for et klassetilhørsforhold, som det var tilfældet under aristokratiet, men nye uligheder er opstået og blevet bekræftede i postsocialistiske og post-koloniale samfund.

»Postmoderne former for slaveri og trældom har antaget kønsmæssige og kulturelle konnotationer, som gør sig gældende i handel med mennesker (sex arbejdere) og husarbejdere (caregivers, maids). Dette fænomen betegner transformationen af den seksuelle og intime sfære, den ændrede dynamik i den traditionelle vestlige familie, og velfærdsstatens krise. Nye sociale uligheder er derfor globalt betingede af forskellige former for systemiske sub-alterniteter som sætter mangesidede diskriminationsformer i forhold til hinanden i form af køn, race, klasse, religion, således som det gøres gældende af det post-koloniale og intersektionelle paradigme« (Calloni, 2012:26).⁸

Kulturens byrder – revisited

Sigmund Freud udgav i 1929 – under indtryk af Første Verdenskrig og den daværende økonomiske krise – sit lille skrift på tysk *Das Unbehagen der Kultur*, på engelsk oversat til *Civilisation and its Discontent*, og på dansk (først i 1948) til *Kulturens byrde*. Han skriver her

»Den tilværelse, der bydes os, er for vanskelig for os, den bringer os for mange smerter, for mange skuffelser og uløselige opgaver. For at udholde den kan vi ikke undvære lindringsmidler ... Af den slags midler er der vistnok tre slags: stærke afledninger, der får os til at lægge ringe vægt på vor elendighed; erstatningstilfredsstillelser, der formindsker elendigheden; beruselsesmidler der gør os ufølsomme over for den. Et eller andet af denne art er uundværligt« (Freud 1983).

Kan man tænke sig, at markedsökonomiens hegemoniske indtrængen i alle livsforhold – kommercialiseringen af det intime liv (Hochschild 2003) – som vi har været vidne til i de sidste årtier medfører et ubehag og en utilfredshed for alle involverede? Og kan man forestille sig, at vækst- og markedsökonomien og -teoriene kan nå nogle af deres grænser på grund af dette ubehag – der for nogle vil være religiøse, for andre moralske, og for andre igen måske økonomiske og følelsesmæssige, eller kombinationer af dette ubehag? Endnu kan det være svært at se alternativer, men det er næppe det samme som, at de ikke findes.

NOTE 8 Min oversættelse – jeg har udeladt en lang række litteraturreferencer i dette citat.

REFERENCER

- Calloni, Marina. 2012. Displaced Love and Situated Care. Gender and Migration from a Socio-Philosophical Perspective. In Saarinen & Calloni (eds), *Builders of a New Europe. Women Immigrants from the Eastern Trans-regions*. Aleksanteri Papers 1/2012 (online) Helsinki: Kikimora Publications, pp.19-39
- Danailova-Trainor, Gergana and Patrick Belser, 2007, *Globalization and the illicit market for human trafficking: an empirical analysis of supply and demand*. Policy Integration Department, International Labour Office, Geneva, Working Paper No. 78, (December 2007)
- Ekman, Kajsa Eki, 2011, *Värat och Våran. Prostitution, surrogatmödraskap och den delade människan*, Stockholm: Leopard Förlag
- Freud, Sigmund, 1983, *Kulturens byrde*. Hans Reitzel
- Gaihede, Gry Bartroff. 2014. Forskere advarer mod forbud mod købesex. *Universitetsavisen*, 5.3.2014. <http://universitetsavisen.dk/politik/forskere-advarer-mod-forbud-mod-kobesex> (29.06)
- Harkin, Maureen, 2013, Adam Smith on Women. In *Oxford Handbooks Online* (Print Publication Date 2013)
- Kielos, Katrine, 2013, *Det eneste køn. Om hvorfor du er blevet forført af den økonomiske mand og hvordan det ødelægger dit liv og verdensøkonomien*. København: PressTo Forlaget
- Nielsen, Linda, 2012, *Familieretten*, Gjellerup, GADS Forlag
- Nordenhof, Asta Olivia, 2012, *Et ansigt til emily*, Basilisk Forlag
- Pascalidou, Alexandra, 2014, *Kaos- ett grekiskt krislexikon*, Atlas
- Paz, Octavio, 1988, *Sor Juana Or, The Traps of Faith*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press
- Peach, Lucinda, 2006, Sex or Sangha? Non-normative Gender Roles for Women in Thai Law and Religion. In Amanda Whiting & Carolyn Evans (eds) *Mixed Blessings: Laws, Religions and Women's Rights in the Asia-Pacific Region*. Martinus Nijhoff Publishers pp.25-60
- Petersen, Hanne, 2014, Gender sex and market – »Can sex be a service like any other?«, In Niels Kærgaard (red) (under udgivelse)
- Petersen, Hanne, 2012, Love in Times of Globalization. Local Legal Cultures under Stress. In Saarinen & Calloni (eds), *Builders of a New Europe. Women Immigrants from the Eastern Trans-regions*. Aleksanteri Papers 1/2012 (online) Helsinki: Kikimora Publications, pp.67-79
- Saarinen, Aino & Marina Calloni, 2012, Feminised Migration across the East-West Borders – A Challenge to a »New Europe«. In Saarinen & Calloni (eds), *Builders of a New Europe. Women Immigrants from the Eastern Trans-regions*. Aleksanteri Papers 1/2012 (online) Helsinki: Kikimora Publications.
- Schwarzer, Alice (Hg.), 2013, *Prostitution. Ein deutscher Skandal. Wie konnten wir zum Paradies der Frauenhändler werden?* Kiepenheuer & Witsch
- Tognetti, Mara Bordogna, 2012, »Badanti« and the Changing Role of the Italian Welfare Regime. In Saarinen & Calloni (eds), *Builders of a New Europe. Women Immigrants from the Eastern Trans-regions*. Aleksanteri Papers 1/2012 (online) Helsinki: Kikimora Publications, pp.41-52
- Waring, Marilyn, 1992, *Hvis kvinder talte med. En ny feministisk økonomi*. København: Hans Reitzels Forlag
- Westerstrand, Jenny, 2014, Sexköpslagen – motstånd över tid ock former. I *Retfærd, Nordisk Juridisk Tidsskrift*, 37.årgang, nr. 2/145, pp.4-36

Køb aflad – om handel med forureningstilladelser

At anvende omsættelige forureningstilladelser er at acceptere afladskøb. Tilsvarende gælder brugen af miljøafgifter, hvor der direkte betales for forureningen. Eventuelle etiske problemer med sådanne økonomiske reguleringsinstrumenter må afvejes ved at sammenligne effektivitetsgevinsten ved brugen af effektive økonomiske reguleringsinstrumenter over for effektivitetstab ved brugen af ineffektive, men mere etisk acceptable reguleringstiltag.

PEDER ANDERSEN

professor,
Institut for Fødevare- og Ressourceøkonomi,
Københavns Universitet

Indledning

For nogle få år siden tilbød de fleste flyselskaber, at passagerne kunne købe CO₂-aflad og på den måde betale sig fra flyrejsens skade på det globale miljø. Ordningen blev ikke nogen succes. Kun meget få passagerer valgte at betale CO₂-aflad til naturen. Efterfølgende har der været overvejelser om hvorfor. Var det, fordi det opfattes som uetisk på den måde at betale sig fra ugeringen (den negative eksternalitet)? Eller fordi omsættelige forureningskvoter ikke er et effektivt styringsinstrument? Eller fordi CO₂-udledning er et (negativt) offentligt gode, hvor incitamenterne til for den enkelte passager at være free rider er meget fremtrædende? De fleste økonomer vil nok hælde til den sidste forklaring. Men er der forhold, der taler imod brugen af omsættelige forureningstilladelser, og hvad er alternativerne?

Logikken bag handel med forureningstilladelser

Enhver lærebog i miljøøkonomi har omfattende afsnit om reguleringsinstrumenter, se f.eks. en introducerende standardlærebog som Perman et al (2011). Der er altid en grundig gennemgang af fordele og ulemper ved at bruge omsættelige forureningstilladelser. Og konklusionen er klar. Hvis en simpel eksternalitet skal håndteres på en økonomisk effektiv måde, kan dette gøres ved, at det ønskede forureningsomfang udformes som forureningstilladelser til en række »forurenere« (virksomheder eller forbrugere), der så hver får en angivelse af, hvor meget de må forurene.

Hvis markedet for forureningstilladelser fungerer effektivt, vil den initiale fordeling af tilladelserne ikke have betydning for effektiviteten, da handlen med forureningstilladelser vil sikre,

at de marginale omkostninger ved at forhindre forureningen bliver ens mellem alle forurenere. Dvs. den samlede reduktion af forurening opnås billigst muligt. Den initiale fordeling af tilladelserne vil have betydning for indkomstfordelingen, men hvis det hensyn ikke spiller nogen rolle i miljøpolitikken, er principperne for fordeling af tilladelserne uden betydning. Den regulerende myndighed behøver således ikke have information om de enkelte virksomheders marginale omkostninger ved at reducere forureningen, forudsat forureningsomfang er fastsat »politisk«.

Det er således i den miljøøkonomiske litteratur en klar konklusion, at et effektivt marked for forureningstilladelser er tilstrækkeligt til at sikre, at omsættelige forureningstilladelser sikrer, at et politisk fastlagt forureningsomfang tilvejebringes til de lavest mulige samfundsøkonomiske omkostninger. Dette gælder ikke for andre reguleringsmetoder, at de på tilsvarende måde kan generere omkostningseffektive løsninger. I praksis er der en række forhold, som udfordrer den teoretisk klare konklusion. Dette gælder f.eks. måling af »forurening« og håndhævelsen af ordningen.

Hvis der ses på en samfundsøkonomisk optimal løsning, er der behov for et langt mere omfattende informationsgrundlag, herunder viden om de aggregerende marginale omkostninger ved at forhindre forureningen og de marginale skader ved forureningen, hvis målet er at finde det optimale forureningsomfang. Så i dette tilfælde er valget mellem f.eks. omsættelige forureningstilladelser og forureningsafgifter ikke tilsvarende enkel.

Ud fra fagøkonomiske overvejelser er der således gode grunde til at tillade afladskøb på miljøområdet. Gevinsten ved ordningen er, at en ønsket reduktion af forureningen sikres billigst muligt ved, at de, der reducerer forureningen mest, er dem, der mest smidigt kan omstille produktion. Det etiske problem med at købe sig retten til at forurene skal således afvejes med de samfundsøkonomiske gevinster. Det kan være særdeles omkostningskrævende at opnå en ønsket reduktion af forureningen ved at bruge ineffektive metoder. Hvis nogle forbrugere eller producenter ud fra personlige etiske fordringer ønsker at bidrage til en reduktion af forureningen, virker det umiddelbart tiltalende, men fremgangsmåden kan både være usikker mht. at opnå den ønskede reduktion af forureningen og betyde langt større samfundsøkonomiske omkostninger.

Markedets som mod- og medspiller i miljøpolitikken¹

Miljøet påvirkes af menneskelig aktivitet, og miljøet er central for den menneskers velfærd. Derfor er der ikke en modsætning mellem at beskytte miljøet og rammerne for menneskers liv. Tværtimod. I miljøøkonomien er menneskers levevilkår, levestandard og dermed velfærd i centrum, og naturen er et vigtigt grundlag for produktion, oplevelser og dermed forbrug i bred forstand. Derfor er det både ud fra etiske og økonomiske grunde vigtigt at se på samspillet mellem natur, mennesker og økonomi. Menneskelig aktivitet giver ud over de positive sider også anledning til forureningsproblemer og overudnyttelse af naturressourcer. Denne afvejning og dertil svarende regulering kræver indsigt ikke kun i naturens måde at fungere på, men også hvordan agenterne (mennesker, virksomheder, organisationer og lande) opfører sig og påvirkes af reguleringsmæssige indgreb. Spillereglerne for agenterne skal udformes, så det rent faktisk fremmer velfærd og på en effektiv måde. Dette kræver betydelig viden om bl.a. biologiske, økologiske, tekniske og økonomiske sammenhænge. Komplexiteten kan være så omfattende, at det kan være relevant at se på »simple« regler, herunder at acceptere, at mål for naturens tilstand og forureningens omfang fastsættes ud fra politiske prioriteringer, der ikke nødvendigvis kan understøttes af økonomiske analyser om optimalitet. I den forbindelse er det så relevant at undersøge reguleringsmetoder, der kan opnå det ønskede niveau mest effektivitet. Hvis et sådant princip skal afviges, må det begrundes i f.eks. fordelingsmæssige hensyn eller etiske principper.

Miljø- og ressourceproblemer opstår, når markedet ikke fungerer rigtigt. Og det er ofte tilfældet. I en række situationer eksisterer markedet ikke for naturgoder. Miljø og natur er i udpræget grad områder, hvor der eksisterer offentlige goder, og menneskelig aktivitet genererer negative og positive eksternaliteter. Dette giver åbenbare problemer, idet et ikke reguleret marked ikke tager hensyn til disse forhold. Dette er ofte knyttet til det forhold, at der er incitamenter til ikke at afsløre den sande betalingsværdi eller til at undlade at tage hensyn til de negative (eller positive) sideeffekter (eksternaliteter). Det er velkendt, at hvert af disse forhold betyder, at markedet ikke finder »gode« løsninger, hvis der ikke samtidigt er reguleringsmæssige foranstaltninger.

Eksistensen af kollektive goder giver markedet problemer. Naturen er et kollektivt gode, hvor en agents forbrug ikke forringer andre agents brug. Samtidigt gælder, at det er vanskeligt at afsløre den enkelte agents betalingsvillighed for et kollektivt gode. Eksistensen af eksternaliteter betyder, at en agents handling har en negativ eller positiv effekt på andre agenter, og at disse effekter ikke er resultatet af en handel eller bytte mellem agenterne. Ofte er årsagen til disse problemer, at der ikke eksisterer veldefinerede ejendomsretsforhold. Derfor er regulerende indgreb af den ene eller anden form nødvendig for at korrigere for markedssvigt.

Simple teori versus kompleks virkelighed

Når markedet svigter, er standardsvaret fra teoribogen, at der skal indføres korrigerende mekanismer, der f.eks. sikrer, at eksternaliteten internaliseres. Dette gøres ved at indføre forureningsafgifter eller ved at udstede det korrekte antal forureningstilladelser, der gøres omsættelige. Hvis markedet for disse forureningstilladelser er effektivt, vil prisen på forureningstilladelserne blive identisk med den optimale forureningsafgift. Herved sikres det optimale forureningsomfang, og at dette omfang opnås til de lavest mulige samfundsøkonomiske omkostninger.

Mekanismen er meget enkel. Afladsprisen, det være sig afgiften eller prisen på forureningstilladelsen (forureningskvotepriisen), vil i samspil med markedskræfterne levere den optimale løsning i form af en reduktion af forureningen til det ønskede niveau og til lavest mulige omkostninger. Umiddelbart ser det smukt ud, men det glemmes ofte, at i en ideel verden kan andre metoder også frembringe den optimale situation. F.eks. kan ikke omsættelige kvoter give samme resultat, hvis myndighederne fordeler forureningskvoterne på den rigtige måde. Ligeledes kan tekniske standarder, der pålægges virksomhederne på den rigtige måde, ofte være anvendelige. Vejledning og rådgivning i sammenhæng med påbud kan også give resultater, der er tæt på det optimale.

Den simple teoris resultater holder imidlertid ikke, når der er usikkerhed, ufuldkommen viden, asymmetrisk information mellem den regulerende myndighed og agenterne. Dertil kommer f.eks. manglende overholdelse af reguleringerne. Dette kombineret med håndhævelsesomkostninger betyder, at den optimale regulering og dertil svarende optimale forureningsomfang ikke er identisk med resultatet fra den simple teori.

Et ofte anvendt eksempel på et tilfælde, hvor valg af styringsmiddel ikke er så enkelt, er tilfældet, hvor der er manglende viden om forurenings skader og omkostninger ved at forhindre forureningen, se f.eks. Perman et al (2013, kap. 7). Et standardsvar, der imidlertid er forkert, er, at under usikkerhed om de marginale skadesvirkninger er det bedst at bruge forureningskvoter, da dette giver netop det ønskede niveau for forurening. Men faktisk giver en afgift samme forureningsomfang, hvis der ikke er usikkerhed om omkostningerne ved at forhindre forureningen. Dette skyldes, at profitmaksimerende virksomheder alene tager hensyn til de marginale omkostnin-

ger ved at reducere forureningen og ikke lader sig påvirke af usikkerhed om skaderne på naturen.

Hvis der derimod er en ex ante usikkerhed om de marginale omkostninger ved at reducere forureningen, er det ikke muligt uden nærmere information om de marginale skader og de marginale omkostninger ved at forhindre skaderne at afgøre, om en forureningskvote eller en forureningsafgift er det bedste styringsinstrument. Antager vi, at myndighederne fastsætter afgift og forureningsomfang ved at se på de forventede marginale omkostninger ved at reducere forureningen, men virksomhederne benytter deres mere konkrete viden og kan reagere på de faktiske omkostninger, er resultater, at den faktiske forurening bliver forskellig fra det, myndighederne forventede. Dette skyldes den helt centrale antagelse, at myndighederne og agenterne ikke har samme information, og agenterne kan udnytte den situation, at de har mere viden end myndighederne. Det betyder samtidigt, at det ikke uden mere viden kan afgøres, om omsættelige forureningskvoter er at foretrække frem for forureningsafgifter. Lidt forenklet gælder, at hvis afvigelser fra det optimale vurderes at være meget belastende, er det klogest at bruge kvoter, men hvis de marginale skader ikke ændrer sig voldsomt ved at afvige fra det optimale, er afgifter samfundsøkonomisk set det bedste instrument. Grundlæggende er det spørgsmålet om at afveje samfundsøkonomiske tab ved i nogle tilfælde at forurene for meget med det samfundsøkonomiske tab ved i nogle tilfælde at forurene for lidt. Det afgørende kan her være, om der er særlige fordelingsmæssige eller etiske forhold at tage med i vurderingerne.

Tilsvarende afvejningsforhold gælder, hvis agenterne ikke overholder reguleringerne. Dette betyder, at der kommer et spørgsmål om omfanget og karakteren af initiativer med det formål i et vist omfang at forhindre ulovlighederne. Det, der i en simpel model er optimalt, vil ikke være optimalt, når der er håndhævelsesomkostningerne. Ud fra samfundsøkonomiske overvejelser skal der ske en afvejning mellem de marginale gevinster ved at reducere ulovlighederne og de marginale samfundsøkonomiske omkostninger ved at håndhæve reguleringerne. Dette betyder, at det ikke er optimalt at nedbringe ulovlighederne til nul. Dette kan ud fra etiske vurderinger anses for uacceptabelt at tillade et vist omfang af ulovligheder. Dette skal afvejes i forhold til de mere direkte samfundsøkonomiske tab ved at frembringe en situation uden ulovligheder.

Både ud fra fagøkonomiske overvejelser og af etiske hensyn kan det være relevant at se på andre styringsmidler end dem, hvor aflad er i spil i form af at købe forureningstilladelser eller ved at betale for at forurene. Ikke økonomiske styringsmidler kan i nogle tilfælde være de økonomiske styringsmidler overlegne. Der er en omfattende diskussion af, om frivillige aftaler kan være en gevinst for såvel agenter som samfundet som helhed. Ved frivillige aftaler kan myndigheder få et bedre grundlag for at fastsætte et ønsket niveau for forureningen samtidigt med, at agenterne (virksomheder) undgår omkostningskrævende økonomiske styringsmidler. Desværre er det imidlertid ofte sådan, at den asymmetriske information, der jo indebærer, at virksomhederne har mere information end myndighederne, fører til, at incitamenterne til at være informationsgavmild er begrænset. Dette indebærer, at samfundet reelt bliver snydt ved at indgå frivillige aftaler. Derfor skal »frivillige« aftaler være sammenflettet med håndhævelse af aftalerne og dertil knyttede økonomiske sanktioner. Tilsvarende gælder, at rådgivning og vejledning nok kan indebære en vis reduktion af forureningen, hvis agenterne har et mangelfuldt grundlag for at tage produktionsmæssige eller forbrugsmæssige beslutninger. Politiske holdninger og etiske overvejelser kan trække i samme retning, men intet tyder på, at de er tilstrækkelige til at internalisere alle eksternaliteter.

Afslutning

I en ikke perfekt verden er der grund til at modificere konklusionerne i de elementære fremstillinger om regulering inden for miljøpolitik. Det er imidlertid samtidigt vigtigt at have øje på de samfundsøkonomiske tab ved at basere miljøpolitikken på »naive« opfattelser af agenternes adfærd. At sætte en stram økonomisk vinkel på miljøregulering kan imidlertid være i modstrid med etiske principper. Derfor er det relevante at være opmærksom på en afvejning. Konkret kan dette gøres ved at sammenligne et effektivt reguleringstiltag med andre tiltag. Hvis der er et politisk fastsat niveau for forureningen på et bestemt område, viser økonomiske analyser, at omsættelige forureningstilladelser er et effektivt instrument. Dette indebærer de facto et princip om afladskøb. Hvis dette instrument ikke er etisk acceptabelt, skal effektivitetsgevinsten ved dette instrument i givet fald afvejes i forhold til tabet ved brugen af et ineffektivt, men etisk mere acceptabelt reguleringstiltag.

LITTERATURLISTE

Mortensen, Jørgen Birk og Peder Andersen. 2012. Når markedet svigter. Pp. 171-180 i *Jubileumsskrift*. De Økonomiske Råd. København.

Perman, Roger, Yue Ma, Michael Common, David Maddison, and James McGilvray. 2011. *Natural Resource and Environmental Economics*. Pearson. 4th Edition.

NOTER

1. Se Mortensen og Andersen (2012) for en udbygning af pointerne i dette afsnit.